

Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi

2022, 5(4): 482-505.

DOI: [10.26677/TR1010.2022.973](https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.973)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

KAVRAMSAL MAKALE

İlhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar)

Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Ağrı, e-posta: caturalp@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3581-0682>

Öz

Moğolların Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehri Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nispetle İlhanlılar adıyla anılmıştır. Bir Moğol devleti olarak ortaya çıkan İlhanlılar, siyasi olarak Cengiz Han'dan itibaren belirlenen hedefleri gerçekleştirmek için çalışmışlardır. Özellikle başkent yaptıkları Tebriz şehri İlhanlılar ve ardılları için önemli bir sosyal ve ekonomik özelliğe sahiptir. İlhanlı hükümdarları Tebriz'in sosyal ve ekonomik yapısının yükselmesi için çok çalışmışlardır. Zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı dini ve sosyal hareketlerin canlı bir şekilde görüldüğü şehir, istila, isyan ve depremlerin neden olduğu nüfus kayıplarına da uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, Moğollar, Kafkasya, Sosyal Yapı, Dini Yapı.

Makale Gönderme Tarihi: 04.02.2022

Makale Kabul Tarihi: 03.04.2022

Önerilen Atıf:

Bedirhan, Y. (2022). İlhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(4): 482-505.

**Journal of Social, Humanities and
Administrative Sciences**

2022, 5(4): 482-505. DOI: [10.26677/TR1010.2022.973](https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.973)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

CONCEPTUAL PAPER

**Political, Social, Religious and Cultural Structal of The Tabriz in The Period
of The Ilkhanids and Their Successors**

Associate Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN, Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, Ağrı, e-mail: caturalp@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3581-0682>

Abstract

Mengü (Möngke), the Great Khan of the Mongols, seized his brother Hülâg in Iran, Iraq, Syria, Egypt, the Caucasus and Anatolia with the decision of the congress in 1253 and ruled these places as a subordinate "ilhan" (İl + han "regional ruler") appointed to. Thus, the state, which was established in Iran (1256), with its capital in Tabriz, and became fully independent since 1295, was called the Ilkhanids, in relation to the title of ilhan that Hülâgû bore. The Ilkhanians, which emerged as a Mongolian state, politically worked for Genghis Khan from now on for employment. The city of Tabriz, which they made the capital, has an important social and economic feature for the Ilkhanians and their successors. Ilkhanid rulers worked hard to improve Tabriz's social and economic structure. The city, where religious and social movements were seen vividly for various reasons from time to time, also caused population losses caused by invasions, riots and earthquakes.

Keywords: Mongols, Caucasus, Social Structure, Religious Structure.

Received: 04.02.2022

Accepted: 03.04.2022

Suggested Citation:

Bedirhan, Y. (2022). Political, Social, Religious and Cultural Structal of The Tabriz in The Period of The Ilkhanids and Their Successors, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 5(4): 482-505.

GİRİŞ

Moğollar 1214 yılında Kafkasya'ya bir sefer düzenlediler. Moğollar Güney Kafkasya coğrafyasına yönelik giriştikleri bu ilk istila hareketlerinde önce Atabek Özbek'in bulunduğu Tebriz'e geldiler. Eğlencesine düşkün olan Atabek Özbek Moğollarla savaşmak yerine onlara bir takım eşya ve binek hayvanları gönderdi. (Ayan, 2018: 185). Hediyeleri kabul eden Moğollar Irak memleketlerine doğru devam ederek önlerine çıkan köy ve şehirlerde bir hayli yağma ve katliam yaptıktan sonra Erdebil'de ilk istilalarına başladılar (Ayan, 2018: 185). Burada pek çok halkı öldüren Moğollar kışı daha sıcak bir yerde geçirmek düşüncesiyle ilerlemelerine devam ederek Mugan'a gittiler. Cebe ve Subutay Noyanlar kış ayının şiddetli geçmesi ve yolların kapanması nedeniyle 617 (1220/1221) yılı kışını Mugan'da geçirmenin uygun olacağına karar verdiler. (Ayan, 2018: 185). Bundan sonra burası Moğol kışlağı olarak diğer dönemlerde de önemini koruyacaktır. Bir süre yollar kapalı kalınca Irak'ta başta Cemâleddin Ayaba olmak üzere Moğollara karşı ayaklanma çıkardılar ve Moğol şihnesini öldürdüler. Bunun intikamını almak isteyen Moğol komutanı Cebe Noyan, daha önce de yaptığı gibi Tebriz, Meraga ve Nahçıvan'ı istila ederek buralardaki halkı katletti. (Cüveynî, 2013: 162-163; İbnü'l-Esîr, 2016: XII/329-332; Köse, 2015: 486).

İlhanlı Devleti kuruluşundan itibaren yaklaşık kırk yıl kadar (1256-1295) idarî bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun Batı'daki temsilcisi olmuştur. İlhanlıların imparatorluk merkezi Karakorum'la sürdürülen kuvvetli bağı, Kubilay Han'ın 1294'te ölümüyle zayıflamış, Gazan Han'ın 1295'te tahta çıkışıyla birlikte tamamen kopmuştur. Onun İslam'ı din olarak seçmesi Karakorum'la kopuşu hızlandırmada en önemli neden olmuştur. Bu devletin kuruluş aşamasında dinlerin belirleyici bir etkisi gözükme de sonraki süreçlerde, özellikle Moğolların İslam dinini benimsemesiyle birlikte İlhanlı devleti, birçok bakımdan değişim ve dönüşüm yaşadı. İlhanlı Devleti'nin dayandığı halkın çoğunun Türklerden oluşması, Moğolların devlet içindeki etkisinin zamanla azalmasına ve devletteki Moğol yerelliğinin diğer unsurlarla yer değiştirmesine yol açtı (Uzunçarşılı, 1988: 189; Brockelmann, 1954: 266; Yuvalı, 1997: 195; Yuvalı, 2002: VIII/359).

Güney Kafkasya'daki Moğol hâkimiyeti bölgede siyasî dengeleri de değiştirdi. Eski siyasî teşekküllerin yerini istilanın sonlarına doğru temelleri atılan İlhanlı Devleti aldı (Köse, 2015: 485-498). Tüm bu gelişmelere rağmen bölgede en köklü değişim Gazan Han'la birlikte oldu. Özellikle sosyal ve iktisadi anlamdaki bu olumlu gelişmelerden en büyük pay devlet merkezi olan Tebriz'e aittir. İlhanlılar zamanında tarihinin en parlak dönemini yaşayan Tebriz, daha çok Hülâgû'nun tercih ettiği Meraga'nın yerine, Abaka Han döneminde 663 (1264/1265) yılında *dar'ül-mülk* statüsünde kullanılarak resmi başkent konumuna yükseldi ve Güney Kafkasya şehirleri arasında ilk sırayı aldı. (Reşîdüddin, 2013: 80). Aslında Kuzeyden gelen akınların önlenmesi için burada asker bulundurmanın gerekliliği ve göçebeler için uygun mera ve kışlak alanların bulunması buranın başkent olarak tercih edilmesinin temel sebepleri arasında sayılabilir (Barthold, 1963: 8/79).

Tebriz şehrini başkent yapan İlhanlılar, 1295 yılında tam bağımsız hale geldiler (Yuvalı, 2000: 102). İlhanlıların ilk hükümdarı Hülâgû Han (1256-1265), Hoca Nasreddin Tusî başta olmak üzere devletin ünlü ilim adamlarını bir araya topladı. İlim adamlarını bir araya toplama sebebi, şehrin devlet merkezi olduğunu herkese duyurmak istemesi olmalıdır. Nitekim kendisinden kilometrelerce uzaktaki "*Moğol Devleti*"ne tabi olan "*Türkiye Selçuklu Devleti*" sultanları III. İzzeddin Keykavus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler İlhanlılara tâbii durumuna düşmüşler ve Hülâgû'nun isteği üzerine hediyelerle Tebriz'e gelmişlerdir (Aydoğmuşoğlu, 2007: 47). Tebriz şehrinin Abaka Han zamanından itibaren devletin başkenti olduğu kaydedilmektedir (Polat, 2010: 53). Görüldüğü gibi Abaka Han (1265-1282) döneminde resmî olarak başkent olmuş olan

Tebriz şehri, Olcaytu Han'ın (1280-1316) tahta çıkışına kadar Abaka Han'ın halefleri devrinde bu durumunu korumuştur (Usul, 2021:87). Tebriz, bu muazzam imparatorluğun batısında birkaç sene önce büyük hakan Kubilay (1215-1294) tarafından başkentliğe yükseltilen Pekin şehri ile aynı mühim rol oynamaktaydı (Jahn, 1971: 29).

Tebriz, Moğolların hâkimiyeti altında birleşen İran bölgelerinin her daim siyasi devlet merkezi olarak kaldı. Bu, siyasi faaliyetler açısından Tebriz, Doğu ile Batı arasında çeşitli hususlarda bir şehir konumundaydı (Usul, 2021:87). Şehir, İlhanlı hükümdarı Abaka Han'dan Olcayto Han'ın idaresi altında bulunan zamana kadar iktisadi ve kültürel hayatın en parlak dönemlerini yaşarken bir taraftan Büyük Han Kubilay'ın ve Moğol prenslerinin, Hindistan ve Mısır elçilerinin öte taraftan da Avrupa krallarının, Bizans İmparatoru'nun ve Papa'nın elçileri burada buluşmaktaydı (Jahn, 1971: 29).

İlhanlılar dönemi kadar olmasa da Müslümanların burada hâkim olduğu devirlerde de küçük olmasına rağmen Tebriz'den övgüyle bahsedildiğini görmekteyiz (İbn Havkal, 1967: 335-336).

Tebriz Şehrinin Demografik Yapısı

Tebriz şehrinin nüfus yapısıyla ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Orta Çağ nüfus sayım kayıtları da tam olarak bilinmemektedir. Bu yüzden biz ilk kaynaklara ve yabancı yazarların eserlerine dayanarak nüfusla ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

XI. yüzyılın ortalarına kadar Tebriz'in nüfusunun çağdaşı şehirlere göre oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Katran Tebrizî divânında bunu ortaya koymaktadır. (Tebrizî, 1333: 208). Kaynakların bize kadar ulaşan rivayetlerine göre 1042 yılında meydana gelen deprem sonucu yaklaşık 40-50 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Bu rakamlar abartılı olsa da o dönemde Tebriz'de yaklaşık 100 bin kişinin yaşamakta olduğunu tahmin edebiliriz. Tebriz, Şemseddin İldeniz (1136-1174) döneminde İldenizlilerin başkenti olduktan sonra şüphe yok ki nüfusu da artmıştır. Z. M. Bunyadov Tebriz'i nüfusu 100 binden fazla olan şehirler arasında anmaktadır. (Bünyatov, 2007:188). Tabii ki Tebriz'in başkent olması, ticaret kervan yolu üzerinde yerleşmesi, sanatkârlık ve ticaret merkezi haline gelmiş olması ve doğal ortamının elverişli durumda olması nüfusunun artmasına neden olmuştur. Fakat XIII. yüzyılın başlarında Celalettin Hârizimşah döneminde Tebriz'in nüfusunun azalmaya başladığını görüyoruz. Moğolların Güney Kafkasya şehirlerini istilasıyla birlikte elbette ki Tebriz şehrinin de nüfusu bir hayli azalmıştı. Ancak 1265 senesinde Tebriz'in Abaka Han döneminde başkent yapılmasıyla birlikte nüfus da artmaya başlayacaktır. Argun Han Tebriz'in batısına konuşlanan "*Şam*" veya "*Şenbe*" adıyla bilinen yerde "*Arguniyye*" ismiyle yeni bir şehir kurdurmuştur. Reşîdüddin o dönemde Tebriz'i nüfusundan dolayı Mısır'a, Arguniyye'yi ise Kahire'ye benzetmektedir (Reşîdüddin, 2013: V/ 229).

671 (1272-73) senesinde meydana gelen deprem sonucu birçok bina yıkılmış, (Reşîdüddin, 2013: III/193) çok fazla sayıda insan da hayatını kaybetmişti. Bu durumun çok fazla uzun sürmediğini kısa zaman içerisinde şehrin tekrar canlandığını ve nüfusun hızla arttığını görmekteyiz. 1294 senesinde Reşîdüddin Tebriz'i nüfusu yoğun şehir, Kazvinî ise "*Küçük Mısır*" olarak adlandırmaktadır (eş-Şirazî, 1372: 385; Kazvinî, 1913: 87). Gazan Han artan nüfus yoğunluğunu dikkate alarak Tebriz'in etrafında bulunan kale surlarının uzunluğunu 24 kilometreye çıkarmıştır. Gazan Han Tebriz şehrine sur yaptırana kadar birkaç bin ev kale duvarının dışında kalıyordu. Bu Tebriz'in nüfusunun ne kadar fazla olduğunu göstergesidir. Gazan Han döneminde şehrin arazisi Hamdullah Kazvinî'ye göre 4 kat artmış, Vassaf'a göre 54 bin adım (4,5 fersah), yani 9 kat artmıştır. Tebriz çevresinin 6 bin adım (6 km) olup, oranın halkını 60 bin kişi olarak düşünürsek, bu hesaplara Gazan Han döneminde arazinin 9 kat büyüdüğüne göre nüfus da yaklaşık olarak 550-600 bin kişiye ulaşmıştır. Tebriz sur duvarlarının içinde Reşîdüddin

tarafından yapılmış Reb-i Reşidî'de 30 bin ev yer almaktaydı (Hemedânî, 1355: 318). Her evde ortalama olarak 3 kişi yaşadığını varsayarsak burada yaklaşık 90 bin kişi yaşamaktaydı. Şam Gazan da küçük bir şehir olup orada da belirli sayıda halk yaşamaktaydı. Tüm bunlar XIV. yüzyılın başlarında Tebriz'de takriben 550-600 bin kişinin yaşadığını ortaya koymaktadır (Meşkur, 1352/1973: 50).

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra İlhanlı Devleti'nin zayıflaması, arkası kesilmeyen iç karışıklıkların ortaya çıkması Tebriz nüfusunun azalmasına neden olmuştur. 1369 senesinde Tebriz'de ortaya çıkan ve hızla yayılan veba hastalığı sonucunda, Hafız-ı Ebru'ya göre 300 bin kişi ölmüştür. Fakat nüfus oldukça yoğun olduğu için bu kadar fazla sayıda insanın ölmüş olması bile çok fazla dikkat çekmemiş olmalı (Hafız-ı Ebru, 1317: 196; Mirhond, 1339: IV/ 576).

Hafız-ı Ebru veba hastalığından ölenlerin sayısını abartarak iki kat söylemiş olsa bile, halkın yarıdan azının veba hastalığından öldüğünü dikkate alırsak, o dönemde Tebriz'de 300-350 bin kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Çeşitli dönemlerde yapılan zorunlu göçler de Tebriz nüfusunun azalmasına sebep olmuştur. 1366-1367 yıllarında Bakü ve Şirvan'a hâkim olmak amacıyla Celayirlilerin akınları baş gösterdi Şirvanşah Kavus, (öl. 774/1372-1373). Celayirli egemenliği altındaki Karabağ'a saldırarak talan hareketlerinde bulunması üzerine Celayirli Sultanı Uveys Tebriz'e hareket etti. Kavus, Sultan Uveys'in Bağdat'ta meydana gelen isyan hareketi ile meşgul olmasını fırsat bilerek Tebriz'e saldırmış ve halkı Şirvan bölgesine göç ettirmişti (Beyânî, 1093: 35; Hafız-ı Ebru, 1317: 194; Bakır-Şenol, 2020: 97; Macit, 2017: 37; Yılmaz, 2002: 138-139).

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Tebriz'i ele geçirmek için yapılan savaşlarda halkın bir kısmı ölmüş, bir kısmı da Esîr alınmıştı. 4 Ocak 1386 senesinde Altın Orda Hanı Toktamış Han'ın saldırısı sırasında Tebriz'de 10 bin kişi öldürülmüş, 100 bin kişi ise Esîr alınmıştı (Yezdî, 2013: 156). On bir sene sonra şehirde meydana gelen kıtlık ve pahalılık sonucu 10 bin kişi ya telef olmuş ya da yerlerinden göç etmek zorunda kalmıştı (Meşkur, 1352/1973: 606- 612). Açlık ve kıtlık döneminde şehir halkının bir kısmı doğup büyüdükları şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Tüm bunlar Tebriz halkının nüfusunun azalmasına sebep olmuştu. 1403 senesinde Tebriz'de bulunmuş olan Meşhur seyyah Clavijo, şehirde 200 bin aile yaşadığını bildirmektedir (Clavijo, 1337:161). İran bilim adamı Ebülkasım Tahirî bu rakamı olduğu gibi kabul ederek her ailede 4 kişinin yaşadığını varsayıp şehrin nüfusunun 800 bin kişi olduğunu söylemekte hatta 50-60 sene sonra bile bu rakamın değişmediğini ifade etmektedir (Tahiri, 1380: 22). Muhammed Cavad Meşkur da onunla aynı fikirde olduğunu bildirmektedir (Meşkur, 1352/1973: 606- 612). Fakat bize göre Clavijo, XIV. yüzyılın başlarına ait belgelerdeki rakamları kendi dönemine uyarlayarak Tebriz'in nüfusunu 200 bin aile olarak belirtmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında Tebriz'in nüfusu azalmış, 150-200 bin kişiye kadar düşmüştür. Eylül 1474 senesinde Tebriz'de bulunmuş Contarini'nin belirttiğine göre; *"Tebriz büyük bir şehir. Fakat bence nüfusu fazla değildir."* (Gündüz, 2006:137, 154). Contarini bir başka yerde Şamahı ile Tebriz'i kıyaslayarak şunları söylemektedir; *"Şamahı Tebriz kadar büyük olmasa da her açıdan ondan iyidir."* (Gündüz, 2006:154). Abdürrezzak Semerkandî ise 1462 senesi olaylarından bahsederken Tebriz'i nüfus yoğunluğu bakımından büyük Mısır'a benzetmiştir (Semerkandî, 1973: II/491). Fakat bu Orta Çağ yazarlarına has abartmadan başka bir şey değildir. Gerçekleşen veba hastalığı da nüfusun azalmasında etkin neden olmuştur. 1430 senesinde açlık ve kıtlıktan dolayı 100 bin kişinin öldüğünü (Hasan Rumlu, 2006: 203), 1487-1490 yılları arasında da Tebriz'de üç kez veba hastalığının yayılması sonucunda çok fazla insanın hayatını kaybettiğini biliyoruz (Hasan Rumlu, 2006: 625-626).

1501 senesinde Tebriz'de yaklaşık 200-300 bin kişinin yaşadığı bilinmektedir. Bu hesapla XIV. yüzyılın ilk başlarına oranla nüfus yarıya kadar azalmıştır. Fakat Tebriz'in nüfusunun bu kadar fazla azalmasına rağmen yine de Güney Kafkasya şehirleri arasında nüfus bakımından ilk sırada

yer almaktadır. 1507 senesinde Tebriz’de bulunmuş ismi bilinmeyen Venedikli bir tüccar Tebriz’i nüfus yoğunluğu bakımında önemli şehirlerden biri olduğunu söylemektedir (Emiri, 1349:381).

XIII-XV. yüzyıllarda Tebriz şehrinin nüfusu hiç de sabit kalmamış, zaman zaman azalmış zaman zaman da çoğalmıştır. XIV. yüzyılın ilk başlarında Tebriz’in takriben 550-600 bin nüfusa sahip olduğu halde, yüzyılın ortalarına doğru nüfusu azalmıştır (Emiri, 1349:381).

Tebriz’in Sosyal Yapısı

Bir şehrin sosyal ve ekonomik yapısının bilinmesi o şehrin tarihi bakımından oldukça önemlidir. Bilindiği gibi Orta Çağ şehirlerinde yapılan yapıtların dış görünümü o şehrin sosyal ve iktisadi önemiyle örtüşmektedir. Diğer şehirlerde olduğu gibi Tebriz şehrinin etrafının surlarla çevrilmesi ve kalelerin yapılması şehir halkı ve yöneticiler açısından oldukça önemliydi. Bunun önemini şu şekilde izah edebiliriz:

1) Şehrin güçlendirilmesi, kaleler yapılıp yüksek duvarların örülmesi ve etrafına hendekler kazılarak içlerinin suyla doldurulması düşmanlardan savunma amaçlıydı. 2) Şehrin içinde de savunma amaçlı kaleler yapıyorlardı.

İdareci kesim bu kalelerde yaşayarak halkın onlara karşı olan isyanlarından ve dış güçlerin saldırısından korunmaya çalışıyorlardı. Kalelerde genellikle zindanlar mevcuttu. Yönetici kesim düşmanlarını ve isyancıları bu zindanlara atıyorlardı.

İlhanlı hükümdarı Gazan Han’ın emriyle, bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazar yerleri inşa edilmiştir. Diğer şehirlerde olduğu gibi Tebriz şehrinde de iktisadi ve askeri önem taşıyan birkaç kapının yapıldığı bilinmektedir. Yönetici kesim düşman baskınlarından korunmak için kale ve surların yanı sıra kapıları sağlamlığına da önem vermekteydiler. Şehrin savunmasında bu kapıların büyük stratejik önemi vardı. Diğer taraftan iktisadi açıdan çok fazla gelir elde ediyorlardı. Kapılar şehri dışarıyla birleştiriyor merkezi bazı yollarla bağlıyordu. Örneğin Gazan Han döneminde iki önemli kapı vardı. Biri Anadolu’ya giden yolda “*Darvaze-yi Rum*” adlı kapı diğeri de İsfahan’a giden yol üstünde “*Darvaze-yi Irak*” kapısıydı (Hemedânî, 1351:260- 262, 266- 267). Irak kapısı Surhab mahallesinin yakınlarında şehrin çıkış kısmındaydı.

Gazan Han ile beraber İlhanlılar, Tebriz şehrini yeniden imar etmiş meslek gruplarını düzenlemiş, tarım ve ticaret faaliyetlerinin gelişmesi için çeşitli uygulamaları hayata geçirmişlerdir. Bu noktada en önemli husus onların, Çin ile ticari ilişkiler sonucu, İç Asya’nın ticaret yollarının Çinliler tarafından öğrenilmesi ve ticaretin büyük bir ivme kazanarak devam etmesini sağlamalarıdır (Lapidus, 1988: 278).

Şehre gelen ticaret kervanları bu kapılar aracılığıyla şehre girip çıkabilirlerdi. Hatta şehirde mal satmayıp da sadece geçiş yapmak isteyenlerden de “*rahdar vergisi*” (Kök, 2020: 2012-244) alınıyordu. Tacirler tarafından Tebriz’de satmak için getirilen mallardan kapıda tamga vergisi¹ alınmaktaydı (Tuysuz, 2004: 53). Bu yüzden kapılar iktisadi açıdan önemli olup şehir için büyük bir gelir kaynağı olarak görülmekteydi. Kapılarda alınan tedbirler sonucunda şehre kaçak mal getirilmesi ve götürülmesi büyük ölçüde önlenmiştir. Her kapının yanında Çaharpazar, hamam ve kervansaray yapılmıştı. Mallar kontrol edilip tamga vergisi alındıktan sonra kervan şehre giriş izni alıyordu (Reşîdüddin, 2013: III/414).

¹ Kaynakların verdiği bilgiye göre *Tamga Vergisi* ilk defa Abaka Han döneminde (1265-1282) Şemseddin Sahip Divan tarafından Rum’da (Küçük Asya) gerçekleştirmiştir.

XIII. yüzyıla nispetle Tebriz şehrinin nüfusu oldukça artmıştı. Nüfusun yoğun olması düşman saldırılarına karşı koymak ve savunma yapmak açısından iyi olsa da veba hastalığının yayılmasına neden oluyordu. Bunun dışında Tebriz'in Kuzey doğusunda Gazan Han'ın yaptırdığı surların içinde Reşîdüddin şehir yaptırmıştı. İki kısımdan oluşan şehir "*Reb-i Reşidi*" ve "*Şehristan-ı Reşidi*" isimleriyle biliniyordu. İdari binalar, atölyeler Reb-i Reşidî'de yer alıyordu. Bekârlar burada yaşarken aileli insanlar Şehristan-ı Reşidi'de yaşıyorlardı. Şehristan-ı Reşidî'de birçok mahalleler vardı. Onlardan biri de Salehiyye mahallesi olarak bilinmektedir. Reb-i Reşidî'de 30 bin ev, 24 han, 1500 dükkân, birkaç tane atölye binası vardı. Bunun dışında şehrin her iki kısmında da üç katlı han, cami, pazar, hamam, darphane, 7 bin öğrencisi, 450 hocası olan medrese yer almaktaydı (Onullahi - Hasanov, 1971: 55- 63).

Gazan Han, ticaret yollarının ve yolcuların güvenliği için acil önlemler almıştı. Onun döneminde, Tebriz'den Trabzon'a giden güzergâh, doğu ile batı arasında bir köprü olması hasebiyle iyi gözetlenmiş ve korunmuştu (Gabashvili, 2002: 665). Söz konusu dönemde, Şenb-i Gazan isimli, eğitim, sağlık, kültür ve ticari amaçları kapsayan yapılar vücuda getirilmiş, *Gazanîyye* isimli yeni bir şehrin kurulması düşünülererek, ticari bir merkez yapılması amaçlanmıştı (Özgüdenli, 2006: 174-176). Ayrıca İlhanlı Hanları, ticaret yapmak istediklerini bildiren kimselere, ticarethanelerini kurabilmeleri için para vererek, Moğollar arasında alışverişi desteklemişlerdi (Spuler, 1957: 469). Cenevizliler ve Venedikliler bu zaman dilimde, Karadeniz ticaretini kontrol edebilmek ve Moğollar ile ticari ilişkileri geliştirmek için birbirleriyle mücadele etmekteydiler (Mc Neill, 2008:136).

Tebriz'in orta yerinde Hacı Şemseddin Muhammed Cüveyni (Sahibi divan) büyük bir meydan yaptırmıştı. Burası "*Sahibabad Meydanı*" ismiyle bilinmekteydi (Kerbelaî, 1344/1966: I/568- 569). Tebriz şehrinin halkı ve çevre illerden gelen köylüler burada çadır kurarak mallarını satıyorlardı, sonraları buraya dükkânların inşa edildiğini görmekteyiz. Aşağı yukarı 30 bin izleyici kapasiteye sahip olan bu meydanda Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın karşısında canavar oyunu oynandığı bilgileri kaynaklarda yer almaktadır. Bu meydanda güreş turnuvaları ve diğer spor etkinlikleri de yapılmaktaydı (Barbaro, 2016:63-65). Şeyh I. Uveys (1356-1374) bu meydanda 21 odalı bir bina- "*Devlethane*"- yaptırmıştı (Clavijo, 1337: 162- 163). Heştbehiş Sarayı, Uzun Hasan camisi bu meydanın yanında bulunuyordu (Kerbelaî,1344/1966: I/21).

Doğu ülkelerinde en güzel ve büyük pazar olmasıyla ünlü olan temeli Uzun Hasan tarafından atılan "*Kayseriyye Pazarı*"² üstü kapalı ve sekiz köşeli idi. Onun üstü yuvarlak ve ağaçlarla kapatılmıştı. Bu pazarda kıymetli mallar ve altın-gümüş satılan dükkânlar bulunmaktaydı. (Chardin Voyage en Perse, 1811: II/404).

Elbette ki Tebriz'de birçok mahalleler bulunmaktaydı. Bu mahalleler halkın sosyal düzenine göre yerleşmiş ve isimlendirilmişti. Zengin mahalleleri şehrin merkezinde fakir mahalleleri ise Tebriz'in dış kısımlarında yer alıyordu (Kazvinî, 1913: 89).

XIII. yüzyılın başlarında Moğolların Güney Kafkasya şehirlerine baskınları sonucunda şehirlerin iktisadi ve sosyal hayatı daha da kötü duruma düştü, şehirler harabeye döndü. Reşîdüddin'in de belirttiği gibi; "*birçok illerin halkı celayi-vatan olup, başka yerlerde kendilerine ev yapmaya başladılar. Şehir ve köyler boşalmıştı. Kaçan halkı geri getirmek için onlara türlü işkenceler yapılyordu. Şehirde kalanlar evlerinin kapılarını taşlarla örmüş ya da baca yapmışlardı... Onlar vergi toplayan memurların korkusundan evlerin çatılarında bir o tarafa bu tarafa koşuyorlardı. Moğol idarecileri erkekleri evlerinde bulamadıkları zaman onların kadınlarını alarak koyun sürüsü gibi mahalle mahalle vergi toplayan memurların yanına götürüyorlardı. Onları ayaklarından asarak dövüyorlardı*" (Reşîdüddin, 2013:

² Bu ticari merkez hakkında daha geniş bilgi için şu kaynaklara başvurulabilir: Ali Bakhtiar, "The Royal Bazaar of Isfahan", *Iranian Studies*, sayı: 7-1, Studies on Isfahan: Proceedings of the Isfahan Colloquium, Part I (Winter-Spring, 1974), s. 320-322; Heinz Gaube ve Eugen Wirth, *Der Bazar von Isfahan*, Wiesbaden 1978.

III/229, 346). XIII. yüzyılın başlarında Erdebil, Merağa, Bedre, Nahcivan, Beylegan, Gence şehirleri tamamen yağmalanmış, Moğol istilasından kurtulan şehir halkının birçoğu memleketlerini terk ederek başka yerlere kaçmıştı. Köy ve ekin sahâlarında çalışan iş gücü de oldukça azalmıştı.

Güney Kafkasya'nın diğer şehirleri gibi, Tebriz de sadece Moğol idarecilerine bağlı olan sanatkârları değil, hatta şehirde yaşayıp ticaretle uğraşma arzusunda olan küçük memurları kendine çekiyordu. Tebriz halkı kaynaklarda "*sakinane-i şehîr*" (şehir sakinleri-halkı) ya da "*ehl-i Tebriz*" (Tebriz halkı) şeklinde zikrediliyordu. Bu kaynaklarda Tebriz halkının sınıflardan meydana geldiği yazılmaktadır. Yöneten ve yönetilen sınıf "*raiyyet ve erbab*" (reâyâ ve erbab), "*raiyyet ve tüccar*" (reâyâ ve tüccar), "*alt ve üst sınıf*" (hass ve avam), "*yönetici ve yönetilen*", "*zalim ve mazlum*" gibi gruplara ayrılıyordu. (Reşîdüddin, 2013: III/521). Bu ayrımlardan da anlaşıldığına göre halkın asıl vergi veren sınıfı sanatkârlar, küçük tüccarlar "*reâyâ*" sınıfı idi. Gazan Han'ın fermanında "*baskakan, müluk, bitikçiyân, nevvâb, ayân, möteberân, kedhudayân*" ile beraber, sonra da "*cumhur-u reâyâ-yı vilayet*" kelimesi zikredilmişti. (Reşîdüddin, 2013: III/434). Raiyyet kelimesinin herkesten en altta yazılması asıl vergi veren sınıf olduklarını göstermektedir. Bunun dışında şehrin fakir sınıfı; "*reâyâ-yı dervişân*" (fakir halk), "*avam*" (fakir), "*reâyâ-yı aciz*" (elden-ayaktan düşmüş halk), "*ezağ*" (fakir ve zayıflar), "*fukara*" (fakirler), "*mesâkine-i Tebriz*" (Tebriz fakirleri), "*acze ve mesâkin*" (aciz ve fakir) olarak isimlendirilmişti (Reşîdüddin, 2013: III/324,327, 447, 456, 469, 512). Hamdullah Kazvinî, "*Nüzhet el külub*" adlı eserinde Tebriz halkını zengin ve fakir diye ikiye ayırarak "*fakir ve gani*" (fakir ve zengin) diye isimlendirir (Kazvinî, 1913: 88).

Görüldüğü gibi sosyal açıdan birbirine zıt olan iki sınıf kaynaklarda da farklı adlarla gösterilmektedir.

Şehir sanatkârları "*ovzân*", (Heyet, 2004: 14), "*esnâfe-ovzân*", "*ehl-i mohterife*" (Bedirhan, 2017:233) olarak, tâciler ise "*bazerganân*", "*tüccar*" diye isimlendiriliyordu. (Reşîdüddin, 2013: III/162, 347, 512). Kaynaklarda yoksul sınıfı tüccarlardan ayırmak için "*tüccar ve reâyâ*" (tâciler ve halk) tabirlerine rastlanmaktadır (el-Kâşânî, 1348:162). Muhammed bin Hinduşah Nahçivânî halkı; *Egniya* (zenginler), *mütevassit* (orta durumda olanlar) ve *fukara* (fakirler) şeklinde üç sınıfa ayırmaktadır. Yazar fukara ve züefânı (zayıfları) "*en nazik*" (en fakir) sınıf olarak nitelemektedir (Nahçivânî, 1964: I/314-316).

Tebriz halkının büyük kısmı ticaret ve sanatkârlıkla uğraşıyordu fakat sosyal ve iktisadi bakımdan sanatkâr ve tüccarlar aynı durumda değillerdi. Kendi dükkânlarında iş yapan sanatkâr ve tüccarların yanında dönemin hükümdar ve zenginlerine iş yapan sanatkâr ve tüccarlar da vardı. Tüccarlar da kendi aralarında iki sınıfa ayrılıyorlardı. Küçük tüccarlar iç ve dış ticareti kendi tekellerinde toplamış ortaklar ve mültezimler (iltizam sahipleri) de çalışan büyük tüccarlar. Hükümdar, şehzade, saray adamlarından sonra baş vezirler geniş halk kitlesini sömürerek zengin oluyorlardı. Onlar aynı zamanda ticaretten de gelir elde ediyorlardı. Ortak tüccarlar ise hükümdarlar, baş vezir ya da hazineden para alma yoluyla ticarete asıl rol oynuyor ve devlet tarafından koruma altına alınıyorlardı. Onlar vergi ve mükellefiyetlerden muaf olmakla beraber halktan kullanmak için binek ve yük hayvanlarını da bedava alıyorlardı. Cüveynî'nin yazdığına göre; *ortaklar bütün sınıflardan üstün sayılıyorlardı* (Cüveynî, 2013: 87- 88).

İkinci grup büyük tüccarlar direk saray adamlarıyla ticaret yapanlardı. Cüveynî bu tüccarları şehzadeler ya da hükümdar eşleriyle ticaret yapan tüccarlar olarak yazmıştır. Bu gruba mücevherat satanlar, kıymetli mallar ve hayvanları alıp satan tüccarlar da dahildi. Ortakların büyük ticari teşkilatları vardı, bunlar iç ve dış ticareti kendi ellerinde toplamışlardı. XIV. yüzyılda Hâce Ali, XV. yüzyılda Hâce Mireki bu tür tüccarlardandı. (Cüveynî, 2013: 87- 88).

Dönemin baş vezirleri dükkânlardan, ticarethanelerden ve tarlalardan toplanılan vergilerden rüşvetten çok fazla zengin olmuşlardı. Bilindiği gibi Reşîdüddin büyük tüccarlardan biri idi.

Onun Reb-i Reşidi ve Tebriz’de 3600 kölesi vardı; kervansaraylarında çok fazla maaşlı sanatkâr çalışıyordu. Reşîdüddin’in yıllık gelirini Ebu’l-Kasım Kaşanî kısaca şöyle anlatmaktadır: *“Divanda toplanılan vergiden, Gazan vakfından, Yezd şehrinden dördte bir, “Cami-et-tevarih” için yılda 8 tümen, Bağdat ve Tebriz’de olan gelirden üçte bir. Bunlar ummâl (idâre memurları, valiler, mutasarrıflar, tahsildarlar) ve raiyyetden aldığı rüşvet ve hizmet hakkı da eklidir”* (el-Kâşânî, 1348: 196- 197).

Eskiden mücevherat ve kıymetli taş tüccarlığı yapan Taceddin Alişah kendisi de büyük zenginlerdendi. O Tebriz’de, Sultaniyye’de, Şam’da, Bağdat’ta çok fazla dokuma atölyesi, Tebriz ve Sultaniyye’de pazar yeri ve kervansaraylar yaptırmıştı. Sadece Sultaniyye’de olan gayr-i menkulünden yılda 100 tümen ya da 1340 senesinde Tebriz ve çevre illerinden elde olunan gelirden 15 tûmenden ziyade gelir elde ediyordu (el-Kâşânî, 1348: 47, 122; Âştîyânî, 1388: 302-318).

Divân vergisi kopçur ya da tamga ile belirlenen şehirlerin vergisi iltizam sahiplerine veriliyordu. Tebriz’in tüm gelirleri uzun zaman büyük zengin kesime -iltizam sahiplerine- verilmiş ve onlar da istedikleri gibi halktan vergi almaya başlamışlardı. Bu zenginler elde ettikleri gelirin bir kısmını hükümdara verip geri kalan kısmını kendileri alıyorlardı. İltizam sahipleri dönemin hükümdarları tarafından fermanla belirleniyordu. Bu görev o kadar önemli idi ki, bazen şehir tamgacısı hem de şehir idaresi görevinde bulunuyordu. Argun Han döneminde Tebriz tamgacısı Emir Ali hem tamgacı hem de Tebriz valisi olmuştu. O beş sene valilik yaptıktan sonra saray çekişmesinin kurbanı olarak 1289 senesinde öldürülmüştü (Reşîdüddin, 2013: III/202, 211- 212). Emir Ali öldürüldükten sonra Sahib-i divân (Başvezir) Sadü’l-devle’nin amcasının oğlu Mühezzibü’l-devle Ebu Mensur Tebriz valisi olarak görevlendirildi (Reşîdüddin, 2013: III/241). Kasım 1292 senesinde Sadreddin Zencânî Sahib-i divân görevine geldikten sonra kardeşi Kutbeddin ülkenin gaziü’l-guzzatı (gazilerin gazisi) ve Tebriz valisi olarak atandı (Reşîdüddin, 2013: III/241; eş-Şirazî, 1913: 269).

Geyhatu Han (1291-1295) döneminde Tebriz’de çav (kâğıt para) işinde kendisi olduğu için halkın ona olan nefreti çoğalmıştı. O, 697 senesi Şaban ayının 21’de (Haziran 1298) Tebriz’de Vercune (daha sonralar Vicuye olarak bilinir) mahallesinde öldürülmüştü (Reşîdüddin, 2013: III/327).

Yukarıda söylediklerimizden de anlaşılmaktadır ki, Tebriz’de birbirleriyle akraba olan üst sınıf, şehrin idaresi yanında aynı zamanda halkı sömürmek suretiyle çok fazla para kazanarak daha da zengin oluyorlardı.

Nesevî XIII. yüzyılın başlarında Tebriz’de vali olarak bulunan Şemseddin Tuğrâî’nin Tebriz halkı üzerindeki tasarrufunu şöyle anlatmaktadır: *“Şemseddin Tuğrâî Tebrizlilerin mal ve canlarının sahibi idi”*. 1225 senesinde Celâleddin Hârizimşah Tebriz’i işgal ettikten sonra Şemseddin Tuğrâî’nin kız kardeşinin oğlu Nizameddin Tebriz’e vali olarak atandı (Ahmedünnelevî, 1934: 163).

Şehir kadıları da hükümdarların yakın akrabası ve itibar ettikleri adamlar arasından atanıyordu. XV. yüzyılın başlarında Timur kendi akrabalarından birini Tebriz’e kadı olarak atamıştı (Clavijo, 1337: 162). Bu dönemde şehrin vali ve kadıları halka çok fazla zulmediyor, onlardan çok fazla vergi ve mükellefiyet talep ediyor ve onları çalışmaya zorluyorlardı. Reşîdüddin bu konuda şunları yazmaktadır: *“Divan geliri kopcur ya da tamgayla belirlenmiş Irak-ı-Acem, Azerbaycan ve vilayetler kadılara iltizama verilmişti... Kadılar halktan yılda 10, bazı yerlerde 20 ya da 30 kopcur alıyordu. Bu yere belirli yerden elçi geldiği zaman kadı kopcuru halk arasında bölüyordu. Elçi ne kadar fazla gelirse gelsin onların da zararı o kadar fazla oluyordu. Kadı bu vergileri toplamaktan çok razı idi. O mühimmat, ulufe, ihracat, taahhüt, mültezimâ adı altında halktan çok fazla vergi alıyordu. Toplanan mal ve paranın büyük kısmı hazineye verilmeyordu...”* (Reşîdüddin, 2013: III/452-453).

Seçkinler sınıfına ait ikinci sınıf- kelenter/kalantar/kalantor (Orta Çağda şehirlerin tertip ve düzenine bakan görevli kişi, pazarları denetleyen kişi, Osmanlı Devleti’ndeki sadrazamın

İran'daki muadili itimâd-üd devle), darga (kadı), şahne (ya da şihne), aynı zamanda Şeyhü'l-İslam, gazi, nakib, muhtesib alt sınıfın kullanılmasında direk rol oynuyorlardı. Şehrin sosyal ve iktisadi hayatında önemli yer tutan bu memurların şehirdeki faaliyetleri sınırlı değildi. Şehir halkının üst sınıfının çıkarları alt sınıfın çıkarlarının tam tersiyle örtüşüyordu. Bu durumdan dönemin büyük düşünür ve filozofu Evhedi-i Maragayî (1274-1338) eserlerinde bahsetmektedir. Evhedi-i Maragayî şehir memurlarının ve vergi toplayanların zulmünü ve rüşvet almasını tenkit etmiştir. O, "*Cami-cem*" adlı eserinde diyor ki; "*Hırsız şahne ile ortak olursa sokaklarda asıl çerik (gece bekçisi) olur. Köy kervanını çalıyorlar, şehir şahnesi her ikisinin malını alıyor. Şehirde idareci olmadığında şahnenin başına ulaşmak yeterlidir*" (Evhedi Marağayî, 1364: 71). Evhedi-i Maragayî dönemin hükümdarları ve onların çalışanlarıyla ilgili olarak da; "*Sen rüşvet almıyorsan çalışanlarına da bir çare bul*" demektedir (Evhedi-i Maragayî, 1364: 127).

Şehir sanatkârları, küçük tüccarlar, çeşitli iş sahipleri, fakirler vergilerin ağır olmasından ve memurların zulümlerinden bıkmışlardı. Küçük tüccarlar büyük tüccarlardan faizle para alıyorlardı. Borcunu zamanında ödeyemeyen tüccarın kendisi ve çoluk çocuğuyla karısı da Esîr alınıyordu (Reşîdüddin, 2013: III/525).

Azınlık olan ve şehrin idaresinde önemli rol oynayan bir grup seçkin ve memurlardan başka şehir halkının büyük kısmını oluşturan sanatkârlar, tüccar ve diğer iş sahiplerinin durumu çok kötüydü. Marco Polo Tebriz halkının durumundan bahsederken diyor ki; "*Yabancılarla ticaret yapanlar çok çabuk zengin oluyorlar, fakat şehir halkının büyük çoğunluğu fakirdir*" (Polo, 2015:31).

Şehir halkının bir kısmı hiçbir işi olmayan fakirlerden oluşuyordu. Bunların sayısı o kadar fazla idi ki şahlar Tebriz'e girerken onlara sadaka verirlerdi. Hatta onları sakinleştirmek amacıyla Tebriz'de "*Dar-ül-mesâkin*" (fakirler evi) yaptırmışlardı. Şehristani - Reşidî ve Şam Gazan'da böyle evler mevcuttu. Şehristani-Reşidî'ye iki büyük kazan – "*diğer meskinân*" (fakirler kazanı) konulmuştu. Orada fakirler için yemek yapıp bedava dağıtıyorlardı. Fakirlere günde iki batman ekmek ve toprak kapta biraz et yemeği veriyorlardı. Kapıcı fakirleri sırayla içeri sokuyor, orada herkes sırayla oturuyor ve 10 kişiye 10 kap yemek veriliyordu. Bu yöntemle 100 kişi yemek yedikten sonra diğer 100 kişi içeri alınıyordu (Hemedânî, 1351:181- 183). Bunun dışında Gazan Han şehre girdiği zaman fakirlere sadaka veriyordu. Reşîdüddin diyor ki, "*Gazan Han 696 senesi Zilhicce ayında (Eylül 1297) Tebriz'e girdiği zaman fakirlere çok fazla mal ve para sadaka verdi*" (Reşîdüddin, 2013: III/324).

Devletin ve zenginlerin kendi adlarına fakirler için barınma evleri yapması ve onlara orada bedava yemekler verilmesi bir tür fakir sınıfı sakinleştirmek amacı güdüyordu ve onları ayaklanmalardan uzak tutmayı amaçlıyordu. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, hükümdarların ve devlet ileri gelenlerinin çabalarına rağmen Tebriz'de büyük bir kısım halk fakirlerden meydana gelmekteydi.

Tebriz ve Reb-i Reşidî'de kölelerin çalıştırıldığı ve onların emeğinden faydalandığı görülmektedir. Reşîdüddin'in 3600 kişilik köleleri arasında çeşitli sanat erbabı kişiler de bulunmaktaydı. Mesela Reb-i Reşidî'de bulunan 220 köleden 30 köle kankan (yalnız kadınların oynadığı çok hareketli bir tür dans) idi (Reşîdüddin, 2013: III/197).

Reşîdüddin kölelerin çocuklarına kankanlık (dansçılık), bağbanlık, ressamlık, sarraflık ve mimarlık öğretilmesini vasiyet etti. Köle çocukları anne ve babasının sanatına sahip çıkmalı idi (Hemedânî, 1351:191). Reşîdüddin elbette ki köle çocuklarına meslek edindirmekle onların geleceğini düşünmüyordu. Tam tersi köle sanatkârların sayılarını çoğaltarak onlardan daha büyük ölçüde faydalanmak istiyordu. Köle sanatkârların durumlarının diğer sanatkârlara oranla daha kötü olduğu görülmektedir. Onlar Tebriz ve Reb-i Reşidî'de günlük bir plan çerçevesinde çalışıyorlardı. Akşama kadar yaptıkları iş karşılığında az miktarda yiyecek ve içecek alabiliyorlardı. Kölelere verilen paralar onların giyinme ve barınma ihtiyaçlarını bile

karşılamıyordu. Bu yüzden Reşîdüddin ve köle çalıştıran diğer zenginler onların yıllık giyim ihtiyaçlarını karşılamak durumunda kalıyorlardı (Hemedânî, 1947:194- 195).

Tebriz’de dilenci sınıfının olduğunu da biliyoruz. “*Timur Tüzükatı*” (Timur’un Tüzüğü) adlı kitapta verilen bilgilere bakılırsa Timur Han, bu dilenciler hakkında şu yasaları koydurmuştur: “*Ben emrettim ki tüm şehir ve köy işgal edildikten sonra tüm dilenciler toplanarak onlara ekmek verilsin. Bundan sonra onlara damga vurularak bir daha dilencilik yapmalarına izin verilmesin*” (Emir Timur, 2018:160).

Tebriz’de Meydana Gelen Bazı Sosyal, Siyasi ve Dinî Olaylar

XIII. yüzyılın ilk başlarında Tebriz halkının Celâleddin Hârizimşah’ın yönetimine karşı olan mücadelesi bilinen en önemli olaylardandır. Celâleddin Hârizimşah Tebriz’e hâkim olduğu dönemde (1225-1231) onun memurları halka karşı çok kötü davranış sergilemişti. Tebriz halkından yersiz vergi ve mükellefiyet alıyordu. İbnü’l-Esîr’in bildirdiğine göre; *Celâleddin’in ordusu halka zulmediyor onun askerleri sanatkârlardan aldıkları malların parasını zamanında vermiyor ya da çok az para veriyorlardı* (İbnü’l-Esîr, 2016: XII/186-187). Şehir halkı, sanatkâr ve tüccarlar Celâleddin’e gidip konuyu aktardıklarında şu cevabı aldılar: “*Biz şu an dünyayı fethedenleriz idare edenler değil. Dünyayı fethederken halkın durumuna bakılmaz ama fetihler bittikten sonra zulmedenlerin durumuna bakarız*” (Reşîdüddin, 2013: II/717). Halkın itirazları sonucu Celâleddin şehre denetleyiciler göndermek zorunda kaldı. Fakat bu görevliler de halka zulmetmeye başladılar. Şehir halkı bu denetleyicilerle ilgili olarak Celâleddin’e yazdıkları dilekçelerinde, “*bu denetçiler bizim sahip olduğumuzdan çok fazla vergi alıyorlar*” diye şikayetlerde bulundular. Celâleddin Hârizimşah’a gönderilen şikayet dilekçeleri sonuç verdi, Celâleddin sanatkâr ve küçük tüccarların şikayetlerini göz önüne alarak halktan imkânlarına göre vergi alınmasını emretti (İbnü’l-Esîr, 2016: XII/187-188).

Aslında bu dönemde Tebriz’de ortaya çıkan karışıklıkların önemli bir sebebi de vergi toplayan memurların halka zulümlerinden dolayı halkın isyan ederek vergi memurlarını öldürmesiydi. Şehirde vergilerin yüksek olmasından yakınan halk 1226 senesinde Celâleddin’in vergi toplayan memurlarını öldürerek şehirde isyan başlattılar (Ahmedünnelevi, 1934: 331). Nesevi isyancıları “*avam*”, “*frumayegan*” (hainler), “*ev-baş*” (kara halk) olarak nitelemekte (Ahmedünnelevi, 1934: 331), ve bu isyanda aktif rol oynayanlardan, Bahaeddin bin Muhammed bin Beşir Yarbek’i suçlamaktadır (Ahmedünnelevi, 1934: 331). İsyanın büyümesinden endişe duyan şehir valisi Şemseddin Tuğraî halkı isyandan caydırmaya çalışmış ama başarılı olamamıştır. Çok sayıda isyancı öldürülmüş fakat Hârizimşah askerlerinden de çok sayıda asker öldürülmüştü. Sonuçta Şemseddin Tuğraî isyan eden halkın başında bulunan iki kişinin kafasını kestirerek şehirde dolaştırıp halka; “*şaha karşı isyan edenin cezası budur*” diyerek gözdağı verdi. Nesevi, Şemseddin Tuğraî için, “*dindar halkın tarafını tutan ve halktan fazla vergi alınmasına karşı olan biri idi*” (Ahmedünnelevi, 1934: 161) demektedir. Ahmedünnelevi, *Celâleddin’e karşı olan isyanı kötülemek amacıyla, Şemseddin halktan yana olduğu için Celâleddin’in memurları onu sevmiyordu, sırf bu yüzden Celâleddin’in yanında itibarını sarsmak için isyan ettiler*” ifadesini kullanmaktadır. Ahmedünnelevi bu isyanın önemsiz olduğunu yazsa da eserinin bir yerinde “*frumayegan*” ve “*ev-baş*”ın yakalanarak Celâleddin’in yanına götürüldüğünü söylemektedir (Ahmedünnelevi, 1934: 160-161).

Ahmedünnelevi ve İbnü’l-Esîr’in yazdıklarından anlaşılan o ki, gerçekten de Celâleddin’e karşı isyanlar meydana gelmiş ve bu da şiddetli bir şekilde bastırılmıştır. İsyancılar şehirde yönetimi ele almaya çalışmışlar fakat isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Ahmedünnelevi, 1934:331). Atabey Özbek’in hâkimiyetini yeniden tesis etmek için başlatılmış olan bu isyanların başarısız olmasında şehir ayanlarının ihaneti büyük rol oynadı. Öyle ki isyan bittikten sonra 300 kişilik

ayan grubu Celâleddin'in sarayına giderek ona bağlılıklarını bildirip, itaatlerini arz ettiler. 1231 senesinde Celâleddin öldükten sonra üç kısma ayrılmış olan ordusunun bir kısmı Tebriz'de kaldı. Celâleddin'in yönetiminden bıkmış olan halk onların tamamını öldürdü (Ahmedünnelevî, 1934: 165).

Hülâgû Han'ın emriyle Argun döneminde Şerafettin Harezmi Tebriz'de "*bekayayı-mal*" (kalmış vergiler) adı altında halktan vergi istiyordu. Cüveynî diyor ki; "*Zulüm haddini aşmıştı. Her evde üzgün bir yüz ve vergi toplayan memur, memur aman vermeden altın istiyordu. Her köşede bir işkence vardı. Hatta dul kadın ve öksüz çocuklardan bile vergi alıyorlardı*" (Cüveynî, 2013: I/193- 199; II/141-144, 276- 277; Alizade, 1949: 258- 259). Sırf bu yüzden birçok dul kadın ve öksüz çocuk Argun Han'ın (1284 – 1291) sarayının önünde toplanarak şikâyetle bulundular. Sonuçta Argun Han onlara acıyarak hazineden yardım yapılmasını emretti.

Argun Han, kopcur vergisini de belli bir düzene sokmaya çalışmıştı. (Cüveynî, 2013: 418, 425-426, 428, 430-431; Doerfer, 1963:387 – 391; Köse, 2015: 1307-9581) Argun Han yayınlamış olduğu fermanında; "*halktan çok fazla vergi alındığı için onlar kopmuş ve parçalanmış bir şekilde yaşıyorlar Maveraünnehir'de olduğu gibi her bir aileden imkânları çerçevesinde kopcur vergisi alınsın*" (Cüveynî, 2013: I/240) demektedir. Onun emriyle kişi başına zenginlerden 10 dinar fakirlerden ise 1 dinar vergi alınmaya başlanmıştır. Belirli bir süre geçtikten sonra her 10 kişiden 70 dinar vergi alınmaya başlandı.

15 Eylül 1294 senesinde Geyhatu Han'ın (1291-1295) hazinede bulunan nakit para sıkıntısını gidermek için sikke yerine kâğıt parayı (çav) kullanıma sürmesi halk tarafından iyi karşılanmadı (Spuler, 2000: 89-103; Jahn, 1942: 274; Sümer, 1970: 62-64; Turan, 2015: 602-603; Kerimüddin Mahmud Aksarayı, 1943: 283). Hükümdar çav'ı kabul etmeyenlere ceza verileceğini söylese de Tebriz'de kâğıt parayla alışveriş bir hafta sürmedi. Geyhatu'nun bu ceza sistemine karşı olarak tüccar ve sanatkârlar toplu halde dükkânları kapatarak şehirden ayrıldılar. Hatta onların büyük bir kısmı dükkânlarındaki mallarını bile alıp götürdüler. Pazarda yiyecek ve giyecek sıkıntısı baş gösterdi. 10 dinar olan bir atın fiyatı 150 dinara kadar çıktı. Bir batman ekmeğin fiyatı kısa zamanda bir dinara kadar çıktı. Pazarda ticaret tamamen durdu, Tebriz kısa sürede boşaldı (Reşîdüddin, 2013: III/240). Şehirde kalan halk Cuma günü camide toplanarak şikâyetle bulundular. Halk çav'ın kullanılmasına izin veren İzzeddin Müzaffer bin Muhammed'i ve onun adamlarını öldürdüler (eş-Şirazi, 1372: 274). Tebriz halkının yoğun tepkisi ile karşılaşan Geyhatu çav'ı kaldırdı ve ticaret tekrar sikke ile yapılmaya başladı (Reşîdüddin,2013: III/239- 241; eş-Şirazi,1372: 272- 274).

Kaynakların bize kadar ulaşan bilgilerine bakılırsa, çav Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Diyarbekir, Musul, Azerbaycan, Meyyafarikin, Horasan, Kirman ve diğer yerlerde de tedavüle kondu (eş-Şirazi,1372: 272). Sadece Tebriz halkının itirazı sonucunda çav tüm ülkede tedavülden kaldırıldı (Spuler, 2000: 89-103; Jahn, 1942: 274; Sümer, 1970: 62-64; Turan, 2015: 602-603; Kerimüddin Mahmud Aksarayı, 1943: 283). Bu durum Tebriz tüccar ve sanatkârlarının İlhanlı hükümdarlarına karşı olan mücadelelerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tebriz uzun zaman büyük hanedanların ikametgâhı ve siyasi olayların merkezi olduğundan burada iktidarı ele geçirmek için meydana gelen savaşlarda şehir halkı aktif rol oynuyordu. 1303 senesi Aralık ayında bir tarikata mensup olan kişiler Gazan Han'ı tahttan indirmeye çalıştılar. Bu sene Tebriz'de Şii müctehidi Pir Yakub-i Bagistanî başta olmak üzere şehir halkı Geyhatu'nun oğlu şehzade Alafrenk'i iktidara getirmek için Gazan Han'a suikast hazırladı. Bu haberi duyan Sahib-i Divan Sadeddin, Gazan Han'a haber verdi. Gazan Han Cabi Ahtacı'nın önderliğinde şehre ordu gönderdi. İsyanlılar ile Gazan Han'ın ordusu arasında on gün süren savaş meydana geldi. Bu isyan acımasız bir şekilde bastırıldı ve onun önderi olan Pir Yakub-i Bagistanî bir dağdan atılarak öldürüldü (Aka, 1993: 69-103). İsyanın diğer liderleri olan Nasireddin, Reşit

Bulgarî'nin halifesi Şehy Habib, Seyid Kemaleddin ve diğerleri de öldürüldüler (Reşîdüddin, 2013: III/361- 362; Alizade, 1949: 283; Petruşevskiy, 1985: 209). Kaynakların ifadesine göre aslında bu isyan harekâtını hayata geçirenler ile katılanların temel düşünceleri Mazdek öğretisine dayanıyordu ve bu öğretiyi halk arasında yaymaya çalışıyorlardı (Reşîdüddin, 2013: III/362).

Tarikatın önde gelenlerinin asıl amacının siyasi iktidarı ele geçirmek olduğu düşünülebilir. Onlar Alafreng'i hükümdar ilan etmekle amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardı. Onlar daha 1298 senesi Nisan ayından itibaren iktidarı ele geçirmeye çalışmışlar, Taycu oğlunun ordusundan bir şeyh ona hükümdarlık vadetmişti. Gazan Han Taycu oğlunu dört kölesiyle beraber öldürttü ve böylece isyan bastırılmış oldu (Nuriyeva, 2015: 86). O sene Sadreddin Zencânî, kardeşi Kutbeddin, Kutbeddin'in amcası oğlu Gevamü'l-Mülk, onların akrabası Tebriz gazisi Zeyneddin İnebekin ve diğerleri Gazan Han'ın emriyle öldürüldü (Reşîdüddin, 2013: III/325- 327).

1336 yılında İlhanlılar Devleti'nin ayrı ayrı beyliklere ayrılması sonrası Şeyh Hasan (1338-1343) ve Melik Eşref'in (1344-1357) hâkimiyeti döneminde halkın durumu daha da kötüleşti. Nitekim bu durumu Müineddin Natanzî şöyle ifade etmektedir: *"Şeyh Hasan döneminde Tebriz halkı artık bıkmıştı, hatta erkekler kadınlarına söz geçiremiyorlardı. Ağır vergi, açlık, memurların zulmü halkı bıktırmıştı"* (Natanzî, 1383:158). Böyle bir durum sadece Tebriz'de değil Güney Kafkasya'nın diğer şehir ve köylerinde de devam ediyordu. Bu yüzden ki büyük halk kitlesi Çobanî emirlerinin zulmüne karşı gelerek mücadele etmeye başlamışlardı ve bu mücadelenin merkezi de Tebriz şehri idi (Haykıran, 2016: 25; Abad, 2015: 46; Nuriyeva, 2015: 87).

1344 senesi yazında Tebriz'de büyük isyanlar baş göstermeye başladı (Piriye, 1971: 94- 95). Devrin kaynakları bu isyanların asıl sebebinin Malik Eşref ve Yağıbasan'ın memurlarının halka zulüm etmesi olarak kaydetmektedir (el-Eherî, 1954: 170; Mirhond, 1339: 552).

Aslında Tebriz'de şiddetli başkaldırı ve isyanlar meydana geldiği zaman şehrin ayanlarından olan Nizameddin Mevlana Gorî ve Mevlana Nizameddin Kukmerî³ (Kerbelaî, 1344/1966: I/345) ve şehrin diğer ileri gelenleri halkı isyanlardan geri durmaları ve karışıklık çıkarmamaları için ikna etmek için çok çaba sarf ediyorlardı. Çünkü kendi mallarının yağmalanmasından ve öldürülmelerinden korkuyorlardı. Hatta bu eşreften Nizameddin Gorî, Melik Eşref'in yanına giderek onu şehre davet etmişti. Ebubekir Kütbi el-Eherî'nin deyişiyle; *"adeta şehri ona armağan etmişti"* (el- Eherî, 1954: 170- 171). Aslına bakılırsa Tebriz ayanlarının bütün bu çabaları hiç de isyanı bastırma amacı gütmüyordu. Bu durum halkı Melik Eşref'in ölümünden kurtarmak değil onlara ihanet etmekti. Çünkü Melik Eşref Tebriz şehrine girdiği zaman önüne gelen herkesi kılıçtan geçirmişti. Hafız-ı Ebru bu konuda şunları söylemektedir; *"Melik Eşref ve Yağıbasan şehre girdiği zaman herkesi öldürdü onun bu zulmünden kurtulanlar şehirden kaçtılar"* (Hafız-ı Ebru, 1317: 174). Tebriz'de Melik Eşref ve Yağıbasan'a karşı halkın başlatmış olduğu isyanlar başarısız olsa da Güney Kafkasya'nın diğer köy ve kasabalarında halkın isyanı artarak devam etmiştir. Aslında Tebriz'de ortaya çıkan bu isyanlar Tebriz halkının Melik Eşref'e karşı olan nefretinden kaynaklanmaktaydı. Tebriz'de meydana gelen isyanları kanlı bir şekilde bastıran Melik Eşref ve Yağıbasan şehri ikiye böldü. Melik Eşref Mahad-Mehin mahallesine, Yağıbasan ise Tebriz'in Rey mahallesine yerleşti. Ancak sağlanan sükûnetin fazla uzun sürmediğini, kısa süre sonra Melik Eşref'le Yağıbasan arasında anlaşmazlıkların yaşanmaya başladığını görmekteyiz. Hatta Melik Eşref bir gece Yağıbasan'ı öldürterek şehri tamamen ele geçirdiği yönünde haberler yaymaya başladı. Gerçekten de kısa süre sonra Melik Eşref Tebriz'in tek hâkimi oldu. Eherî'nin ifadesiyle; *"O zulüm bayrağını dalgalandırmış, emirlere kılıç göstermiş halktan da zorla vergi toplamaya başlamıştı. Melik Eşref yüz bin aç kurdu (ordusunu) Azerbaycan ve Arran'a (Karabağ) saldırttı. Onlar halka her*

³ Mevlana Nizamettin Kükmeri Hamedan'ın Kümken köyünde ve Gazan Han'ın Müslüman olmasında etkili olmuştur. 1329- 1330 yıllarında o Tebriz'in Sahibabad Hanegahında yaşıyordu. Tebriz'in Çerendab Mezarlığında medfundur.

türlü işkence ettiler. Bütün bunlardan bıkmış olan halk Tebriz'den kaçmaya başladı" (el- Eherî, 1954: 174).

Çobanlı Melik Eşref, Güney Kafkasya'daki hâkimiyeti döneminde halkı tam anlamıyla bir baskı ve zulüm ile yönetmiştir. Onun bu zulüm ve baskısından kurtulmak isteyen Tebriz'in din âlimleri, kadıları ve bilim adamları çareyi Tebriz'i terk ederek komşu devlet hükümdarlarına sığınmakta buldular. Melik Eşref'in zulmünden kaçan Tebriz Kadısı Muhiye'd-din Berdâi de, o sıralar Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren Altın Orda Devleti Hükümdarı Canı Beg Han'ın başkenti Saray'a gitti ve Saray'daki camilerde vaaz vermeye başladı (Tuysuz, 2020: 551-578). Muhiye'd-din Berdâi, Canı Beg Han ve devlet erkânının da katıldığı bir vaaz meclisinde Melik Eşref'in Tebriz'de halka yaptığı zulüm ve baskıları öylesine etkili bir şekilde anlattı ki, mecliste bulunanlar duydukları karşısında göz yaşlarını tutamayarak ağlamaya başladılar. Ayrıca Berdâi meclistekilere, bu zulmün önüne geçmelerini, bunu yapmadıkları takdirde ahirette bunun hesabını vereceklerini söyledi (Tuysuz, 2020: 551-578). Bu sözler Canı Beg ve Altı Orda Devlet erkânı üzerinde hemen etkisini göstermiş olmalı ki (Fasîh-i Havâfi, 1341: III/88; Mustevfi, 1372: 57-59; Zeyneloğlu, 1924: 68; Kırzioğlu, 1953: 460; Sümer, 1984: 40-41), Canı Beg Han savaş için gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 758/ 1356-1357 yılında Melik Eşref'i ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile Saray'dan hareket ederek, Derbend üzerinden Tebriz'e yöneldi (Mirhand, 1338: 566-567; Handmir, 1362: 75; Onullahi, 1971: 93-95; Kazvinî, 1985: 57-58; Fahreddin, 2003: 60; Kürkçüoğlu, 2007: 73). Melik Eşref çok geçmeden Canı Beg Han'ın askerleri tarafından yakalandı ve Tebriz'e getirilerek, Canı Beg Han'ın emri ile 758/1358 yılının Recep ayının beşinde başı kesildi ve Meraga camî'nin önüne asıldı. Çobanlı Hanedanı, Melik Eşref'in ölümü ile artık eski güç ve otoritesini kaybetti (Bakıhanov, 1951: 78-79; Gabashvili, 2002: 391; Toksoy, 1998: 125; Mehmedov, 1979: 116-118).

Canı Beg ve oğlu Bedri Beg uzun süre Tebriz'de kalamadı ve onların ayrılmasını fırsat bilen Ehicuk Tebriz'i ele geçirdi. O da diğerleri gibi halka zulüm etmeye başladı ve vergileri bu şekilde topluyordu. Ağır vergilerden ve zulümlerden bıkan halk tekrar evlerini bırakarak Tebriz'den kaçmak zorunda kaldılar. Olaylara bizzat şahit olan Hafız-ı Ebru bu durumu; *Tebrizliler artık mallarından, çocuklarından ve kadınlarından umutlarını keserek canlarını kurtarmak için şehirlerini terk ediyorlardı*" (Hafız-ı Ebru, 1317: 236- 237) şeklinde ifade etmektedir.

XIV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Tebriz halkı şehirlerini işgal etmek isteyen başka güçlere karşı da mücadele vermeye başladılar. 1381 senesinde Muzafferîler Devleti'nin hükümdarı Şah Şûcâ (1359-1384) Tebriz'e hücum etmek istemiş, fakat halkın ona karşı isyanı ile karşılaşmıştı (Kutubi, 1335: 112-113). Halkın kendisine karşı şiddetli mukavemeti ile başa çıkamayacağını anlayan Şah Şûca şehre girmekten vazgeçmiştir (Zetterstéen, 1971:280-281).

4 Ocak 1386 senesinde Toktamış Han 90 bin kişilik ordusuyla Tebriz'e hücum etti (Fahreddin, 2003: 70) ve kış mevsiminde şehrin etrafını kolaylıkla ele geçirdi (Şami, 1987:156; Alan, 2007: 47). Şehrin hâkimi Celâyirî Emiri Santay bu saldırıyı karşılıksız bırakmadı (Şami, 1987:156). Emir Santay, Celâyirî hükümdarı Sultan Ahmed tarafından şehrin savunması için görevlendirilmişti (Verdiyev, 2019: 79). Şehir ahalisini teşkilatlandıran bu emir kaleyi de tahkim etti. Toktamış Han'ın askerleri bir hafta şehri kuşatmalarına rağmen Tebriz'i alamadılar (Vernadsky, 2015: 322). Yedi gün süren savaş sonunda Moskova önlerinde olduğu gibi hileye başvuran Toktamış, ordusuyla ancak şehre girebilmiştir (Hafız-ı Ebru, 1317: 281- 282; Hândmîr, 1333: III/ 438).

1386 senesine gelindiğinde Timur Tebriz'i işgal ederek sanatkârları, zenginleri ve tüccarların önemli bir kısmını Semerkand'a götürdü. Tebriz ve diğer şehirlerde Timur ordusuna karşı isyanlar başladı (Manz, 2006: 9; Özer, 1945: 442; Yezdî, 1336: II/ 230; Mircaferi, 1375: 235).

XIV. yüzyılın sonu XV. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya bölgesinde Hurûfilik⁴ diye bir tarikat ortaya çıktı. Bu tarikat Yakın Doğu'da bulunan tüm tarikatlardan farklılık arz etmekteydi (Kuluzade, 1970: 89- 149). Fazlullah Esterabâdî⁵ (Nâimî)'nin önderliğinde kurulan bu tarikat zengin kesime ve İslam dinine karşı bir teşkilat ve bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Sanatkâr bir aileden gelen Fazlullah Esterabâdî bu tarikatın önderliğini yapmaktaydı (Sehavi, trs. VI/173-174).

Hurûfilik düşüncesi ilk defa 1374 senesinde Tebriz'de yayılmaya başladı. Fazlullah Esterabâdî, Tebriz'de iken 775/1374 yılı Ramazan ayında gördüğü bir rüya ile hurûf-ı mukattaâ'nın ve günlük yapılan ibadetlerin sırrına ulaştığına etrafındakileri inandırdı (Firişteoğlu, Mevlana Müzesi, dem. no: 2916, 3b-4a). O, asıl ününü rüyalara getirdiği yorumlarla kazanmıştır. Fazlullah Esterabâdî için rüya, vahiyden sonra önemli bir bilgi kaynağıdır (Bektâşî, Mevlana Müzesi-Konya, kitap no: 203, 156a). Hz. Peygamber (SAV)'in vefat etmesiyle vahiy kapısı kapanmıştır. Ama ona göre salih rüya kapısı hâlâ açıktır. Böylece Fazlullah Esterabâdî rüya yoluyla ilahi feyze ulaştığına inanmıştır. Ona göre, hiçbir peygambere vahiy ve ilham yoluyla aşikâr olmayan hakikat ve sırlar, rüya yoluyla kendisine aşikâr olmaktadır (Alparslan, 1967: 4). Bu rüyayı açıkladıktan sonra Tebriz uleması tarafından tekfir edilen Fazlullah Esterabâdî, bunun üzerine İsfahan'a giderek bir mağarada inzivaya çekildi (778/ 1376-77) (Aksu, 1995: XXII/278). Vefat etmek üzere olan "*musafir*" lakaplı bir derviş ziyarette gittiği bir gün, (Gölpınarlı, 1973: 7) derviş ona artık zuhur etme zamanının geldiğini, Tebriz'de iken gördüğü rüyanın buna delil olduğunu söyledi (Ballı, 2011: 35). Kendisini mehdi olarak tanıyan ve tanıtan Fazlullah'ın çevresinde, yaşlı bir zat olan Fahreddin, Celal-i Burücirdî, Fazlullah-ı Horasanî, Abdullah-ı İsfahanî, Nayinli ve Reştlî iki kişi ve Hurûfî müelliflerinden Mîr Şerîf'ten ibaret yedi kişi toplandı (Gölpınarlı, 1973: 7; Ballı, 2011: 35). Bunlar Fazlullah'a ilk inananlardır. Daha sonra Tebriz'den ayrılan Fazlullah, Gilan ve Damgan'dan sonra özel ilgi duyduğu Bakü'de son zamanlarını geçirdi (Gölpınarlı, 1973: 4).

Ali el-A'lâ (ö. 822/1419), "*Kürsüname*" adlı eserinde Hurûfiliğin Tebriz'de ortaya çıktığını bildirerek eserinde; "*Fazlullah Esterabâdî Tebriz'de kendi zatını belli etti*" demektedir (Şekûr, 1357: 139; Kiyâ, 1330: 289; Usluer, 2009: 59).

Fazlullah Esterabâdî, Damgan'da gördüğü bir rüya üzerine Emir Timur'u "*âyin-i cedîd*" dediği görüşlerine davet etmiş, ancak fikirleri şeriata aykırı görüldüğünden Timur tarafından tutuklanması emredilmiştir (Ballı, 2011: 36). Semerkant'ta ulema ve fukahâ ile bir toplantı yapan Emir Timur verilen fetva uyarınca onun idamına hükmetti (Aksu, 1995: 278). Hakkında verilen fetva, ondan önce mesihlik iddia eden ve 595/1198 tarihinde idam edilen Farslı birisi örnek alınarak verildi (eş-Şeybî, 1982: II/159). Timur'un oğlu Mîrân Şah tarafından yakalanan Fazlullah Esterabâdî, Alıncak Kalesi'nde hapsedildi; yapılan muhakemesi sonunda Şirvan Emîri Şeyh İbrâhim'in kadısı Bayezid'in fetvası ile 796'da (1394) Alıncak Kalesi'nde elli altı yaşında iken boynu vurularak idam edildi (Gölpınarlı, 1973: 8; Gölpınarlı, 1963: 8). Ayaklarına ip bağlanarak cesedi çarşı ve pazarda dolaştırıldıktan sonra mensupları tarafından defnedildi (Aksu, 1995: 278). Bazı Hurûfî eserleri, Fazlullah'ın cezasının bizzat Mîrân Şah'ın eliyle uygulandığını ve kullanılan kılıcın Fazlullah'ın müritleri tarafından altınla kaplandığını, tazimle öpüldüğünü kaydederler.

⁴ "Fazlullah-ı Hurûfî (ö. 796/1394) tarafından XIV. yüzyılda İran coğrafyasında kurulmuş olan Hurûfilik, şahsına münhasır bir dini akım olarak gelişmiş, doğuda Hindistan batıda ise Anadolu ve Balkanlar'a kadar etki alanına sahip olmuştur. Fazlullah, kendinden önce de varolagelen harflere batınî anlamlar yükleme çabasını daha da ileri götürerek yeni bir sistematik kurmuştur. Ne var ki onun ölümünden bir müddet sonra Hurûfilik, kendi müstakil yapısını koruyamamış, başka dini akımların içerisine nüfuz ederek varlığını devam ettirmiştir." Hasan Hüseyin Ballı, "Hurûfilik Nedir?", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, IV/2 (Güz 2011), ISSN 1309-5803, www.emakalat.com. ss. 31-48.

⁵ 740/1340'da Hazar denizinin güneydoğusundaki Esterebad şehrinde doğan Fazlullah-ı Hurûfî, daha sonra bir düşünce ekolüne de etki edecek olan Hurufilik'i kurmuştur. Fazlullah'ın hayatı hakkında, devrine en yakın tarih kitaplarında verilen bilgi oldukça sınırlıdır. Ayrıca bu bilgiler, bizzat Fazlullah ile çağdaş olup ona tabi olanların verdikleri bilgilerle mutabık değildir. Fazlullah'ın hayatı hakkında bilinenler ikinci gruptaki kaynaklardan elde edilmiştir.

Yine bundan dolayı aynı kaynaklarda Mîrân Şâh'ın ismi "*Mâr Şâh*" (yılan şah) veya "*Mârân Şâh-ı Pelîd*" (yılanların murdar şahı) diye yazılır (Rahimov, 1975: 90- 92; Aksu, 1995: 279; Terbiyet, 1314: 376; Ballı, 2010: 42-43).

XIV. yüzyılda Tebriz'de birtakım savaşlar ve istilalar söz konudur. Önce Toktamış, daha sonra Timur'un bu şehri istilası, savaşların halkın omuzlarına yüklenmesi, vergi ve mükellefiyetlerin çoğalması yerli hâkim zengin sınıfına ve yabancı işgalcilere karşı Tebriz halkının nefretini artırmıştı. İster Miranşah döneminde isterse de ondan sonraki dönemlerde olsun Tebriz'de huzursuzluk ve devlete olan güvensizlik git gide artarak devam etmiştir. Bu durum tamamıyla Timurîler sülalesinin zulmü ve artan vergilerden kaynaklanmaktaydı (Vassaf, 1346: 279-280; Kaşani, 1384: 121).

1405 senesinde Ömer Mirza Beyan Goçin ve Şeyh Hüsrevşahi'nin Tebriz'e giderek iki gün içinde halktan 200 tümen para toplamalarını istemişti (Mîrzâ, 1393: 80). Tebriz'in fakir halkı onun bu isteğine karşı şehri terk etmek zorunda kaldılar (Semerkandî, 1973: V/515). Aynı yıl yeniden Hacı Pir Ali şehir halkından 100 bin dinar vergi istediğinde halk isyan ederek Hacı Pir Ali'yi öldürüp şehri kendi ellerine geçirdiler (Yağlı, 2014: 247-248). İsyanlılar şehrin giriş ve çıkışlarını tutmuş, şehir kapılarını kapatarak Ömer Mirza'nın adamlarının şehre girişlerini engellemişlerdi (Hondmir, 1317: 343). Hacı Gıyaseddin ve Ebdülhak Kazvinî Tebriz savunmasına öncülük yapıyordu. Fırsattan faydalanan Timur'un büyük oğlu Ebubekir Mirza Aralık 1405 senesinde Tebriz'e geldi (Tacü's- Selmânî, 1999: 71; Aka, 2014: 58). Onun ordusu da kış ayında Tebrizlilerin evine girerek onları gasp etti (Semerkandî, 1973: I/267). Halkın daha fazla isyanından çekinen Ebubekir Mirza uzun süre şehirde kalamayıp gitmek zorunda kaldı (Aka, 1994: 103). O Emir Beyan'ı Tebriz'e gönderdiyse de isyancılar onun şehre girmesine engel oldular. Timur sülalesine karşı şehrin surları tahkim edilmişti. Şehrin savunmasına tamgacı Şeyh Ali Kasap ve Gazi İmadeddin öncülük yapıyorlardı. Tebriz'de on iki bin kişilik bir ordu Emir Beyan'a karşı savaştı. Onlar her vasıta ile Timur sülalesinin şehre girmesini engellemeye çalıştılar. Fakat Emir Beyan'ın ordusuyla savaş uzun sürmedi ve isyancılar mağlup oldular. Emir Beyan şehre girdiğinde halkın çoğu şehirden kaçtı (Mirhond, 1339: V/518, 557). Tebriz'de doğabilecek yeni bir isyandan korkan Ebubekir Mirza vergi memurlarına halkı incitmemelerini söylemişti (Mirhond, 1339: V/518). Aslında bu tedbir şehirden kaçan halkı geri getirmek amacı güdüyordu. Mirhond'un verdiği bilgiye göre halk kısa zamanda geri döndü ve onlar döndükten sonra vezir Mevlana Hasan halka yine ağır vergiler yükledi. Vergi memurları işkence zoruyla halktan vergi topluyorlardı. 1407 senesi Şubat ayında Ebubekir Mirza Irak'a gitti ve Muhammed Devati, Zeynelabidin Kazvinî ve Muhammed Dimeşkî şehrin muhafaza birliğinin başına getirdi. Onlar şehrin savunmasını güçlendirme amaçlı halktan vergi toplamaya başladılar fakat halk başta tamgacı olmak üzere onların bu isteklerine karşı çıktı (Semerkandî, 1973: I/336; Mirhond, 1339: V/557).

Görüldüğü gibi Miranşah ile oğulları Ebubekir Mirza ve Ömer Mirza zamanında hâkimiyete karşı mücadele bir tür savaş haline gelmişti. Vergi toplayan memurların öldürülmesi, hâkim sınıf tarafından halktan toplanan parayı toplu halde ödememe, halkın şehrin idaresini hatta giriş ve çıkışları kontrol altına almaları, tüm bunlar bu mücadelede vergi veren halkın aktif olarak rol oynadığını göstermektedir.

XV. yüzyılın ilk yarısında Tebriz'de devlete karşı mücadelesi daha keskin hale geldi. Bu da Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, İskender ve Cihanşah'ın iktidarı döneminde artan vergiler feodal sınıfın halkı kullanması sonucunda oldu. Kara Yusuf vergileri yükseltmekle kalmadı hatta hiç adet olmadığı halde Tebriz'den ordu toplanması konusunda ferman verdi (Semerkandî, 1973: I/336; Şami, 1987: 187-190; Sümer, 1984: 37-40). Bunun dışında "*resme-mohdes*" (cinayet olayları hakkı) adlı yeni vergi çıktı. İskender'in döneminde de zulüm çok fazla artmıştı. Nitekim Ebdürrezzak Semerkandî İskender'in Tebriz'i istila etmesinden sonra şehirde zulüm ve işkencenin çoğaldığını belirtmektedir. (Semerkandî, 1973: I/ 372). Cihanşah döneminde (1436-

1467) Tebriz'in durumunu anlatan Ebdürrezzak Semerkandî'nin aksine Ebubekir Tahrani Cihanşah'ın müstebid hükümdar olduğunu yazmaktadır (Tihrani, 2011: II/ 414). Burada Ebubekir Tahrani'nin yazdıkları gerçeğe daha yakın durmaktadır. Bunu o dönemde yayılmış halk mücadelesi ispat etmektedir. Hatta Hurûfî ideolojisinin yayılması bile bu durumun göstergesidir. Birtakım araştırmacılar Cihanşah'ın şiirlerini okuyarak orda olan Hurûfilik ideolojisine göre onun antifeodal düşünceye sahip olduğunu düşünüyorlar (Petruşevskiy, 1949: 166).

Belirtmek gerekiyor ki, eserlerindeki Hurûfilik ideolojisine göre Cihanşah'ı antifeodal düşünceye sahip olduğunu söylemek zor görünmektedir. Çünkü öyle olsaydı o 1442-1443 yıllarında Tebriz'de bir grup Hurûfinin öldürülmesinde rol oynamazdı. Aslında Hurûfî ideoloji altında ortaya çıkan isyan feodal usul idaresine karşı bir mücadeleydi. Miranşah ve Cihanşah dönemindeki isyanlar buna örnek gösterilebilir.

Hurûfî düşüncesine sahip bir grubun Tebriz'de Cihanşah'ın emriyle öldürülmesine bakılmazsa⁶, bu ideoloji Timur ordusuna ve feodal sınıfına karşı mücadelede önemli rol oynadı. Hurûfilik Tebriz'de doğdu ve Azerbaycan'ın diğer yerlerine yayıldı. Ancak yine de XV. yüzyılda en yüksek noktasına doğduğu şehir olan Tebriz'de ulaştı (Rumlu, 2006: 246; Fetrus, 1328: 284-285; Yakub 1369: 96-97; Usluer, 2009).

XV. yüzyılı başlarında Ahilik Kafkasya şehirlerinin siyasi hayatında büyük rol oynamaktaydı. Fakat bu dönemde ahiliğin içinde de birtakım gruplaşmalar bulunmaktaydı. Örneğin, Tebriz'de zamanında kasap olmuş ve ahiler teşkilatına giren Şeyh Ahi Kasap bir süre Tebriz'de tamgacı olarak çalışmış ve hâkim sınıfın temsilcisi olmuştu. Bu tabakalaşma Ahi teşkilatında parçalanmalar yaratmış ve onun zayıflamasına neden olmuştu. Sonraları onun alt tabaka temsilcisi "fetiler", "cömertler", "pehlivanlar" adı altında teşkilatlananlar şehirde hâkim sınıfa karşı mücadeleye başlamışlardı. (Köksal, 2006: 54; Özköse, 2005: 739; Sarıkaya, 2003: 94).

Cihanşah'ın ölümünden sonra Tebriz'de yönetimi ele geçirmeye çalışan Deveci mahallesi sakini Sarban Kulu başta olmak üzere büyük halk kitlesi isyan başlattı. Ebubekir Tihranî bu konuda şunları söylemektedir: "*Sarban Kulu kendini "erazil" in başı belleyip bir grup rünud ve ovaşla şehri işgal etmeye başladı*" (Tihrani, 2011: II/434- 437; Kerbelâî, 1344: 212). Dönemin yazarları eserlerinde bu konuya değinmekten çekinmişlerdir. Ama muhtemelen Sarban Kulu şehri bir süre idare etmiş olmalı ki Cihanşah'ın yiğenleri Arayış Beyim ve Şah Saray Beyim Karakoyunlu ordusunu toplayarak Tebriz'e hücum etti. Bunun asıl nedeni Cihan Şah'ın ölümü üzerine bazı Karakoyunlu beylerinin Makû Kalesi'ne giderek oğlu Hasan Ali'yi (1467-1469) tahta oturtmak üzere hapisten çıkarmalarıdır. Aynı anda Tebriz'de de İskender Beyin kızları Ârâyış ile Şah Saray kardeşleri Hüseyin Ali'nin hükümdarlığını ilan ettiler. Fakat Cihan Şah'ın karısı Can Begüm kardeşi Kasım'ı gönderip Hüseyin Ali'yi öldürttü ve İskender'in kızlarını hapsedtirdi. Şehri ve hazineyi az sonra gelen üvey oğlu Hasan Ali'ye teslim etti. Fakat Hasan Ali, tahtı kendisine teslim eden ve daha önce hayatını kurtarmış olan üvey annesi Can Begüm ile kardeşlerini öldürttü (Tihrani, 2011: II/434- 437; Rumlu, 2006: 462).

Akkoyunlu döneminde Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed'in babasına karşı isyan etmesi ve diğer oğlunu Maksud Bey'in Tebriz'e girerek isyanı bastırmak için halktan zorla vergi toplayıp ordu kurması halkta Akkoyunlu yöneticilerine karşı nefret hissi uyandırdı. Bu yüzden halk Maksud Bey'in ordu toplamak için istediği vergiyi ödememek için dükkânlarını kapatıp isyan etti. (Gündüz, 2006: 136- 137).

⁶ Cihanşah'ın iktidarı döneminde Fazlullah Neimî'nin kızı Kürret-ül-eyn ve Yusuf adlı bir şahıs Tebriz'de Hurûfilik tarikatını yaymaya başladılar. Tebriz'in Surhan ve Çerendab mahallelerinde halkın çoğu bu ideolojisini kabul ediyor. Cihanşah'ın emriyle Kürret-ül-eyn, Yusuf ve onların 500 arkadaşını ateşte yakılıyor.

SONUÇ

Tebriz, tarihte İlhanlılar döneminde özellikle de Gazan Han zamanında en iyi devrini yaşamıştır. Bu dönemde şehir genişletilmiş, yeni mahalleler yapılmış ve devletin başkenti olmasından dolayı özel bir konuma sahip olmuştur. Aynı zamanda Türklerin Azerbaycan'a kesin olarak yerleşmeleri de İlhanlılar zamanına rastlamaktadır. Yine bu dönemde dünyanın çeşitli yerlerinden heyetler siyasi ve ticari amaçlarla İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e gelmişlerdir. Özellikle İlhanlılar ve halefleri devrinde meydana gelen bazı siyasi ve dini olaylar Tebriz'de asayişin ve sükûnetin bozulmasına, halkın şehirden kaçmasına ve Tebriz'in zaman içerisinde zenginliğini kaybedip nüfusuyla birlikte prestijini de kaybetmesine neden olmuştur.

İlhanlılardan sonraki dönemde Tebriz, bir ara İlhanlıların yerini almaya çalışan bazı grupların arasındaki mücadelelerde sık sık el değiştirmiştir. Daha sonra sahneye Timur çıkmış ve bölgede tekrar bir birliktelik tesis etmiştir. Fakat Timur'un ölümünden sonra yine bölgede çeşitli gruplar arasında (Çağataylılar, Celâyirliler, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular) hâkimiyet mücadelesi başlamış, bu mücadelelerde önce Kara Koyunlular sonra da Ak Koyunlular başarılı olmuştur.

KAYNAKLAR

Abdülmu'min b. Abdülhak (1412hş). *el-Merasidü'l-İttıla' âlâ Esmâ'l-Emkine ve'l-Bika'*, Dar el-Cîl, Beyrut.

Afşar, İ. (1385/2007). Vakıfname-i Az Turkmenan-i Karakoyunlu, *Ferheng-i İran Zemin*, C.20, Tahran: Neşr-i Sohen.

Ajand, Y. (1369). *Hurûfiyye der Tarih*, Tahran: Neşr-i Ney.

Aka, İ. (1993). X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiik, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, 13 -15 Şubat, İstanbul: 69-103.

Aka, İ. (1994). *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınevi.

Aka, İ. (2014). *Timur ve Devleti*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınevi.

Aksu, H. (1995). Fazlullah-ı Hurufî, *DİA*, c. XXII, İstanbul: 278.

Alizade, A. A. (1949). *Azerbaycan İçin Kızıl Orda ve İlhani Dövleti Savaşları*, SSİA. Bakü.

Alizade, A. A. (1956). *Azerbaycan'ın XIII-XIV Yüzyılda Sosyal-Ekonomik ve Politik Tarihi*, Bakü: Elm Yayınları.

Alparslan, A. (1967). *Câvidân-name'nin Nesîmî'ye Tesîri*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

Âştîyânî, Abbâs İkbâl (1388). *Târîh-i Moğûl ez Hamle-i Çengîz tâ Teşkîl-i Devlet-i Teymûrî*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran.

Ayan, E. (2009). Merâgâ Atabegi Aksungur (I) El-Ahmedîlî, *History Studies*, 1(1), 161-178.

Ayan, E. (2018). Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Cormagun, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 179-196.

Aydoğmuşoğlu, C. (2011). *Tarihte Tebriz*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Bakır, A. ve Şenol, F. (2020). Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, GTTAD*, 2(3), 87-122.

Ballı, H. H. (2010). *Fazlullah-ı Hurûfî ve Hurûfîlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Ballı, H. H. (2011). Hurûfîlik Nedir?, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, IV/2 (Güz 2011), 31-48.
- Barbaro, J. (2016). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat* (Sefernâmeha-ye Veniziyân der İran (Şeş Sefername), (Çeviren, Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Baron, E. (1301 hş.). *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr* (Çev. Ali Asger Hikmet). Tahrân: İntişârât-ı İbn-i Sînâ.
- Bedirhan, Y. (2017). Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 223-236.
- Bektâşî, Derviş Murtaza, *Terceme-i Cavidanname-i Sağır/Dürrul-Yetîm* (yazma), Mevlana Müzesi-Konya, kitap no: 203, 156a.
- Benaketi, F. D. (1348hş). *Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensâb* (Târîh-i Benaketi), (haz. Cafer Şear), Tahran.
- Beyânî, Ş. (1093). *Târîh-i Âl-i Celâyir*, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Bünyadov, Ziya Musa oğlu (2007). *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti: 1136-1225-ci illər*, Bakü: Serg-Qerb.
- Chardin Voyage en Perse, et autre lievx N'orient ed par L. Langles, Paris 1811, V-1-10. Vol. II, p. 404.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik Cüveyni (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. M. Öztürk), Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınevi.
- de Clavijo, Ruy González (1337). *Sefernâme-i Kelavihu*, (trc. Mes'ud Recebniyâ), Tahran: Neşr-i Sohen.
- de Clavijo, Ruy González (1975). *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat* (Çeviren, Ö. R. Doğrul), İstanbul: Nakışlar Yayınevi.
- Delili, H. E. (1967). *Urmiye Hanlığı'nın Tarihi Oçerki* (XVIII Esrin İkinci Yarısı-XIX Esrin 30-cu İllerinde), Adaylık Tezi, Bakü: Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi, sened 637.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen, Band I Mongolische Elemente in Neupersischen*, Wiesbaden.
- Ebu Bekr-i Tihrani (2011). *Kitab-ı Diyarbekriyye Akkoyunlular Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Efdaleddin, İbrahim Ali oğlu (1126/1199). *Hākānī Şirvānī*, Tebriz: Şamahı.
- el-Eherî, Ebûbekr el-Kutbî (1954). *Târîh-i Şeyh Uveys*, (Nşr. J. B. Van Loon), Lahey.
- el-Hamevî, Ebu Abdullah Yakut el-Hamevi (1397). *Mucemü'l-Buldan*, C. I, Beyrut.
- eL-Kâşânî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed (1348). *Târîh-i Olcâytû*, (Nşr. Mehîn Hambly), Tahran: Neşr-i Sohen.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr (1984/1404). *Kitâbü'd-Duafâi'l-kebîr* (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'acî), I-IV, Beyrut.
- Emirî, Manecehr (1349). *Sefernamehaye Veneziyan der İran* (şeşsefername), Bünyad-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tahran.
- eş-Şeybî, Kamil Mustafa (1982). *es-Silatü beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'* II, Dar'ü'l-Endülüs, Beyrut.

- eş-Şirazî, Abdullah bin Fadlullah eş-Şirazî (1372) *Tarih-i Vassaf*, Nşr. Abdülmammed Âyetî, Tahran.
- Evhedî-î Maragayî, (1364). *Cami-cem*, (Çeviren, Qulamhüseyn Beydilli ve Xelil Yusifi), Tebriz: Ebced.
- Evliya, Ç. (2017). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi II*, (Haz. Seyid Ali Kahraman), (2. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi yayınları.
- Fahredden, R. (2003). Altın Ordu ve Kazan Hanları, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Fasîh-i Havâfî, Ahmed b. Celâleddin Muhammed (1341hş). *Mucmel-i Fasîhî*, I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed.
- Fazlullah, Reşîdüddin Fazlullah (2013). *Câmiu't-Tevârih* (İlhanlılar Kısım), C. III, (Çev. İsmail Aka - Mehmet Ersan - Ahmad Hesamipour Khelejani), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ferd, A. G. (2002). "*Düstur el-katib li ta'yin elmeratib*", *Kiab-i Mah Tarih ve Coğrafya*, V/3-4, Tahran.
- Feridun bin Ahmed-i Sipahsalar (1997). *Mevlana ve Etrafındakiler: Risale*, (çev. Tahsin Yazıcı), İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- Firişteoğlu, Abdülmecid, *Terceme-i Hâbnâme* (yazma), Mevlana Müzesi, dem. no:2916, 3b-4a.
- Gabashvili, M. (2002). İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletleri, *Türkler*, (ed. H.C. Güzel- K. Çiçek- S. Koca, C.VIII), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1957). Fadlallah-i Hurûfî'nin Wasiyyat-nama'si veya Wâsâyâ'sı, *Şarkiyat Mecmuası*, II, İstanbul: 53-62.
- Gölpınarlı, A. (1963). Bektaşîlik-Hurûfîlik ve Fadl Allah'ın Öldürülmesine Düşürülen Üç Tarih, *Şarkiyat Mecmuası* – V (1963)'den Ayırbasım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Gölpınarlı, A. (1973). *Hurufîlik Metinleri Kataloğu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Guluzade, Z. (1970). *Hurîfîlik ve Onun Azerbaycan'daki Müritleri*, Bakı. Azerbaycan Elimler Akademiyası.
- Gündüz, T. (2006). *Doğu'da Venedik Elçileri (Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnemeleri)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hafız-ı Ebrû, Şehabeddin Abdullah B. Lütfullah B. Abdurreşid (1317). *Zeyl-i Caniü't-Tevarih-i Reşidî*, (Nşr: Doktor Hanbaba Beyani), Tahran: Danişiyar-ı Tarih Danişgah-ı Tahran Şirket-i Tezamuniyi İlmi.
- Hafız-ı Ebrû, Şehabeddin Abdullah B. Lütfullah B. Abdurreşid (1317). *Zeyl-î Caniü't-Tevarih-i Reşidî*, (Yay. H. Beyani), Tahran: Neşr-i Sohen.
- Handmir, Gıyâseddin b. Hâce Hümmâmiddin Muhammed b. Hâce Celâlidîn-i Muhammed (Tarihsiz). *Dustûrî'l-Vuzerâ* (Tsh. Sa'îd Nefîsî). Tahrân: Çâphâneyi İkbâl.
- Hândmîr, Gıyâseddin b. Hâce Hümmâmiddin Muhammed b. Hâce Celâlidîn-i Muhammed (1333). *Târîhu Habîbü's-Sîyer fi Ahbârî Efrâdî'l-Beşer*, II. Tahran: Kitabhâne-i Hayyam.
- Haykıran, K. R. (2016). *Moğollar Zamanında Yakın Doğu* (İlhanlı Hâkimiyeti Altında İran, Azerbaycan ve Türkiye'de Dini, İlmi, Fikri, Edebi ve Mimari Hayat), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hemedânî, Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (1351hş), *Vakfnâme-i Rab'-ı Reşidî*, (Haz. Müctebâ Mînovî - İrec Efşâr), Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî.

- Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî (1355). *Mükatibat- Reşidî*, haz. Gulâm Rızâ Tâhir, Dânişgâh-i Tahrân: Silsile-i İntişarat-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî (1358). *Mükâtebât-ı Reşidî*, Tahrân: Dânişgâh-ı Tahrân.
- Heyet, C. (2004). Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 7-19.
- Hüseyn, Reis ül-küttâb (1350hş). *Bedâyi' ul-Vekâyi*, Faksimile, Tahrân: Neşr-i Elburz.
- İbn Bibî, (2007). *Selçuknâme*, (Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç ve Ömer Özkan), İstanbul: Kitabevi.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (1967). *Sûretü'l-arz*, (Nşr: M. J. De Goeje), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II), Leyden.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (2016). *el-Kâmil Fi't-Tarih*, XVI. (Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Beşir Erarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın), İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- İsfahânî, Fazlî İsfahani, (1350hş) *Efzel at-Tevarih*, Nushe-yi Hattî ez Müzesi, Britanya.
- Jahn, K. (1942). İranda Kağıt Para, *Belleten*, (çev. Mehmet Altay Köymen), 23-24, sayılardan ayrı basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Jahn, K. (1971). Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 4, 28-33.
- Kâtip Çelebi (1145). *Kitâb -ı Cihânnümâ li -Kâtib Çelebi*, Kostantiniyye.
- Katran-ı Tebrizî (1333). *Divân*, Tebriz: Ravza-i Ethâr.
- Kazıcı, Z.ve Şeker, M. (1981). *İslam-Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kazvinî, Hamdullah Mustavfî (1913). *Nüzhettü'l-Kulüb*, (çev. Guy Le Strange), Leiden, Matba'atü Brill.
- Kazvinî, Kadı Ahmed-i Gaffari (1343). *Tarih-i Cihan Âra*, (Sadeleştiren: Hasan Neraği, Hafız), Tahrân: Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- Kemaleddin, Mes'ûd-i Hocendî (1337). *Dîvân-i Kemâleddîn Mes'ûd-i Hocendî*, (Nşr. Azîz Devletâbâdî), Tebriz: Kitâbfrûşî-i Tahrân.
- Kerbelaî, Hüseyin (1344/1966). *Ravzatü'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cenân*, (Yayınlayan: Cafer Sultan el-Kurraî) C. I. Tahrân: Neşr-i Elburz.
- Kirmanî, Nâsireddîn Münşî (1336hş). *Nesâ'im-ül Ashâr min Letâ'im-ül Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ* (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyin Urmevî). Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Kiyâ, Sadık (1330hş). *Vâjayanâme-i Gürgânî*, Tahrân: İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân.
- Kök, Naciye Karahan (2020). Türkistan Hanlıkları Yarlıklarında Geçen Vergi Adları, *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(21), 2012-244.
- Köksal, M. F. (2006). *Ahî Evran ve Ahîlik*, Kırşehir: Kırşehir Valiliği.
- Köse, B. A. (2015). Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII., 41, 471-484.
- Kutubi, Mahmud (1335). *Tarih-i Al-i Muzaffer*, Abdülhuseyn Nevai Edisyonu, İntişarat-ı İbni Sina, Tehran.

- Lapidus, Ira M. (1988). *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Macit, E. (2017). *Timurlular Zamanında Azerbaycan*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, (1877). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'lekâlîm*, (Nşr: M. J. De Goeje), Brill.
- Manz, B. F. (2006). *Timurlenk Bozkırların Son Fatihî*, (Çeviren, Zuhale Bilgin), İstanbul: Kronik Kitap.
- Marco, P. (2015). *Geziler Kitabı*, İstanbul: Yol Yayınları.
- Mc Neill, W. (2008). *Avrupa Tarihinin Oluşumu*, (çev. Yusuf Kaplan), İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Memmedova, S. K. (1991). *Hülasat et-tevarix, Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi*, Bakü.
- Meşkur, Muhammed Cavat (1352/1973). *Tarih-i Tebriz*, Encümen-i Âsâr-i Milli yayınları, Tahran.
- Mircaferi, Hüseyin (1375). *Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân*, İsfahan.
- Mirhond, Muhammed bin Havendşah bin Mahmud (1339). *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefa*, C. IV. Tahran.
- Mîrzâ, Nâdir (1360). *Târîh ü Coğrâfî-yi Dârü's-Saltana-yı Tebriz*, Bâ mukaddime-yü şerh ü ta'likât ü tanzim-i fihristhâ-yı lâzim ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı İkbâl.
- Mustevfî, Zeynu'd-dîn b. Hamdullah (1372hş). *Zeyl-i Târîh-i Guzîde*, neşr. İrec Afşâr, Tahran.
- Müstevfî, Hamdullah (1387 hş.). *Târîh-i Guzîde* (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î). Tahrân: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Nahçivânî, Muhammed bin Hinduşah (1964). *Düstur el-Kâtib fî ta'yin el-Meratib*, (Tash. A. A. Alizade), c. II, Moskova.
- Natanzî, Muîneddîn, (1383). *Müntehabü't-Tevârîh-i Muînî*, (Neşr. Pervîn İstehri), Tahran.
- Nesevî, Şehabeddin Ahmedünnezevi (1934). *Celâlüttin Harezemşah*, (Çev: Necip Asım), İstanbul: MEB. Yayınları
- Nizâmeddîn-i Şâmî (1987). *Zafernâme*, (Trc. Necati Lugal), Ankara.
- Nuriyeva, İrade (2015). *Azerbaycan Tarihi* (En Gedim Zamanlardan XXI. Esrin Evvellerinedek), Bakı.
- Onullahi, S. M. ve Hasanav, A. K. (1971). *Reb-i Reşidi ve Onun Tarihi Önemi*, S. M. Kirov Adına ADU'nun "İlmi Eserleri", No: 1, Bakı: 55- 63.
- Özer, Y. Z. (1945). Timur'un Yaptığı İşlere Toptan Bakış, *Belleten*, IX (36), 423-467.
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Turco- Iranica: Ortaçağ Türk İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özköse, K. (2005). Ahîliğin Tasavvufî Boyutu, I. Ahî Evran-ı Velî ve Ahîlik Araştırmaları Sempozyumu, II, Kırşehir.
- Petruşevski, İ. P. (1949). XV. Yüzyılda Azerbaycan Devleti, SSİA. I. Baskı, Bakü.
- Petruşevski, İ. P. (1960). *Zemledeliye i Agrarniye Otnoşeniya v İrane XIII-XIV v.*, Akademi NAUK SSR, M.L.
- Petruşevski, İ. P. (1996). Köle Emeginin İran'da ve Onun Çevresinde Güneydoğu Halklarının Konferansı, Sovyetler Birliği yazısı. Azerb. SSR. No:5, Bakı: 16- 17.

- Piriye, V. Z. (1971). Azerbaycan Halkının Çobanîlere Karşı Bağımsızlık Mücadelesi Tarihinden, Azerbaycan E. A. M. Konferanslarından, 1971. No: 4, Bakı: 66.
- Porşnev, B. F. (1964). *Feodaliz ve Halk Harekâtı*, Bakı. SSR. Azerbaycan Elimler Akademiyası.
- Rahimov, E. (1975). Naimi'nin öldürülmesiyle ilgili Nesimi'nin Maddeye Tarihi. Azer. SSR. EA. konferansları. No: 1. Bakı:
- Rumlu, H. (2006). *Ahsenü't-Tevârih*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınevi.
- Safiyyü'd-din Abdü'l-mü'min b. Abdü'l-hakk el-Bağdadi (2014). *Merasid'ül-ittıla alâ Esma el-Emkine ve'l-Bika II*. Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınevi.
- Sahibkiran, E. T. (2018). Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur'un Günlüğü - Tüzükat-ı Timur*, (Çev. Adnan Aslan-Kutlukhan Şakirov), İstanbul: İnsan Yayınları
- Sarıkaya, M. S. (2003). Alevilik ve Bektaşiliğin Ahîlikle ilişkisi –Fütüvvetnâmelere Göre, *İslâmiyât*, 6(3), 93-110.
- Seccadi, Doktor Ziyaeddin (1336hş). *Kuy-ı surhabe Tebriz ve Makberet-üş-Şüera*, Tahran.
- Sehavi, Semsuddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman (2003). *ed-Davû'l-Lami' li-Ehli'l-Karni't-Tasi'*, C. VI. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Semerkindî, Abd'ür-rezzak (2004). *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn II*, (Nşr. Abd'ülHüseyn Nevâi), Pejuhaşgah-ı Ulum-i İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengi, Tahran.
- Semerkindî, Abdurazzak (1973). *Metle'üs-Sedeyn/ C. II*, Materiali po istorii kirgizov I Kirgizii. Vip. III. – Moskva.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350* (Çev. C. Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Ankara: 62-64.
- Sümer, F. (1984). *Kara Koyunlular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şekûr, M. Cevâd (1337hş). Fitne-i Hurûfiyye der Tebrîz, Berresihâ-yi Târîhî, XIII/4, Tahran.
- Tacü's- Selmânî (1999). *Tarihname*, (çev. İsmail Aka), Ankara: Türk tarih kurumu Yayınları.
- Tahirî, Ebülkasım (1380). *Tarih-i Siyasi ve İctimai-i İran Ez Mireg-i Timur ta Mireg-i Şah Abbas*, Tehran.
- Terbiyet, M. Ali (1314hş). *Dânişmendân-ı Âzerbâyecân*, Tahran: Kitâbhâne-i Merkezî ve Merkez-i Esnâd-ı Dânişgâh-ı Tahrân.
- Turan, O. (2015). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınevi.
- Tuysuz, Ş. C. (2004). *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Tuysuz, Ş. C. (2020). Uveys Bahadır Han'ın İlkanlı Devleti Tahtına Çıkışı ve Siyasi Yaşamı, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 551-578.
- Usluer, F. (2007). Hurûfî Metinleri ile İlgili Bazı Notlar, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 13, 214-215.
- Usluer, F. (2009). *Hurûfîlik, İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Usul, D. (2021). Orta Çağ'da Tebriz, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 18, 82-106.
- Vasfi, Zeyneddin Mahmud (1961). *Bedâyi' ul-Vekâyi*, 2. Cilt, Moskova Baskı Farsça.

- Verdiyev, M. (2019). *Altın Orda Devletinde Nasıreddin Toktamış Han Dönemi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Vernadsky, G. (2015). *Moğollar ve Ruslar*, (çev. Eşref Bengi Özbilen), 2. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları
- Yağlı, A. R. (2014). *Timurlu Devletinde Vezirler ve Vezirlik Kurumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yezdî, Ş. A. (2013). *Emîr Timur- Zafernâme*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları,
- Yezdî, Şerefüddin Ali (1336). *Zafernâme*, (Yayınlayan, Muhammed Abbasî), C. II, Tahran.
- Yılmaz, B. (2002). *Celâyirliler, Kabile-Devlet*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 102-105.
- Zerrinkûb, Abdülhüseyn. (1390 hş.). *Rûzgârân Târih-i Îrân ez Âgâz Tâ Sukût-i Saltanat-ı Pehlevî*, Tahrân: İntişârât-ı Sohen.
- Zettersteen, K. V. (1971). "Şah Şücâ", *İA*, C. XI, İstanbul: 280-281.
- Zeyneloğlu, C. (1924). *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul: İstanbul Şems Matba.
-